Landráðakenning Þórs Whitehead: Nokkrar athugasemdir við ritið *Sovét-Ísland óskalandið*

Jón Ólafsson

Ágrip: Í greininni er fjallað um helstu niðurstöður bókar Þórs Whitehead, *Sovét-Ísland óskalandið: Aðdragandi byltingar sem aldrei varð*. Rök eru færð fyrir því að Þór takist ekki með neinum sannfærandi hætti að sýna fram á réttmæti fullyrðinga sinna. Í framhaldi af því er fjallað um heimildir um Moskvutengsl íslenskra kommúnista og því haldið fram að í nokkrum veigamiklum atriðum gefi eðlilegur lestur heimildanna tilefni til niðurstaðna sem eru gagnstæðar niðurstöðum Þórs. Þór heldur því fram að íslenskir kommúnistar hafi á tímabili verið ógnun við íslenskt ríkisvald, en í greininni eru rök færð fyrir því að svo hafi ekki verið.

Lykilorð: Kommúnistaflokkur Íslands; Alþjóðasamband kommúnista; verkalýðsátök; Sovétríkin; ofbeldi

Abstract: The paper discusses some of the central theses in Þór Whitehead's book *Sovét-Ísland óskalandið: Aðdragandi byltingar sem aldrei varð*, whose title can be loosely translated as *Dreams of a Soviet Iceland: Preparations for a revolution that never came*. I argue here that Þór Whitehead fails to demonstrate the validity of the claims in his book because his use of primary sources is limited and biased. The paper goes on to discuss the available sources on Icelandic communists' connections and contacts in Moscow, and points out that in many cases a close reading of these sources seems to lead to conclusions which contradict the book's claims. Þór Whitehead's position is that Icelandic communists for a time posed a real threat to the Icelandic state, but this paper argues that such was never the case.

Keywords: Communist Party of Iceland; Communist International; labour conflict; Soviet Union; violence

1. Inngangur

Með hverju árinu sem líður eykst vitneskja okkar um martraðarsamfélag stalinismans. Fram að hrúni Sovétríkjanna var heimildum um ógnarstjórnina haldið leyndum. Öllum rannsóknnum á sögu og samfélagi Sovétríkjanna var stýrt. Innanlands þurftu rannsakendur að beygja sig undir þær hugmyndir sem stjórnvöld vildu hafa um þróun samfélagsins eftir byltingu. Á Vesturlöndum ríkti það viðhorf að til þess að geta fjallað af viti um Sovétríkin yrðu menn einnig að taka skýra afstöðu gegn sovéskum stjórnarháttum. Þannig tengdist fræðileg umfjöllun um Sovétríkin óhjákvæmilega pólitískri tvískiptingu heimsins.

Nú eru meira en tuttugu ár liðin síðan Sovétríkin liðu undir lok. Á þeim tíma hefur margt breyst. Aðgangur að skjalasöfnum er tiltölulega greiður, ráðgátur hafa verið upplýstar og leyndarmál afhjúpuð. Smátt og smátt hefur tekist að draga upp myndir af gangvirki stalinismans, sem rista dýpra en hin margtuggna lýsing á grimma einræðisherranum. Á tíunda ára-

tugnum, þegar margir þeirra sem höfðu sætt ofsóknum á Sovéttímanum voru enn á lífi, komu út viðtöl og æviminningar sem vörpuðu ljósi á líf fólks undir Stalín. Örlagasögur einstaklinga og fjölskyldna hafa komist í sviðsljósið, dagbækur, bréf og önnur persónuleg gögn frá Stalintímanum hafa verið gefin út og um þau verið fjallað. Möguleikar okkar til að skilja og öðlast þekkingu á samfélagi stalinismans hafa aldrei verið meiri en nú.

Þegar upplýsingar urðu aðgengilegar um leyndarmál Sovétstjórnarinnar frá og með árinu 1992, beindist áhugi fjölmiðla á Vesturlöndum sérstaklega að einu atriði. Það voru tengsl einstaklinga og flokka í vestrænum ríkjum við Kommúnistaflokk Sovétríkjanna, og við Komintern, alþjóðasamband kommúnista sem starfaði á árunum 1919 til 1943. Ísland fór ekki varhluta af þessu. Hér á landi hafði starfað kommúnistahreyfing frá árinu 1920 og kommúnistaflokkur verið stofnaður formlega árið 1930. Þótt hann væri lagður niður strax 1938 í þágu víðtækara samstarfs á vinstri væng stjórnmalanna, héldu forystumenn arftakans, Sósíalista-flokksins, áfram að eiga í trúnaðarsambandi við sovéska kommúnistaflokkinn allt til loka áttunda áratugarins.¹

Þessi tengsl voru að sjálfsögðu viðkvæmt mál, ekki síst þegar í ljós kom að Sósíalista-flokknum hafði verið úthlutað talsverðum fjárhæðum úr sérstökum sjóði sem Kommúnistaflokkur Sovétríkjanna stóð að á sjötta og sjöunda áratugnum.² Þótt ekkert hafi nákvæmlega komið á daginn um hvernig þessu fé var ráðstafað, má gera ráð fyrir að Sovétsamböndin hafi verið lykilþáttur í því að íslenskum sósíalistum tókst að fjármagna öfluga starfsemi sína í útgáfu- og menningarmálum á þessum tíma. Allt hefur þetta legið fyrir í grófum dráttum lengi og valdið talsverðum umræðum um fortíðarvanda íslenskrar vinstrihreyfingar og hugsanlegt uppgjör við hann. Hörðustu andstæðingar vinstrimanna hafa krafist þess að þeir játuðu og iðruðust og viljað sjá almenna og opinbera fordæmingu á vináttu þeirra við Sovétforystuna.³

Þór Whitehead, prófessor í sagnfræði við Háskóla Íslands, stígur hinsvegar skrefi lengra en jafnvel hörðustu andstæðingar kommúnisma hafa gert áður. Í riti sínu *Sovét-Ísland óskalandið: Aðdragandi byltingar sem aldrei varð* gerir hann ítarlega grein fyrir þeirri kenningu sinni að íslenskir kommúnistar hafi ekki verið annað en þjónar Moskvuvaldsins. Þannig hafi sovétvinátta þeirra ekki aðeins verið vafasöm afstaða til harðstjórnar kommúnista, heldur fullkomin hollusta við erlent vald ásamt loforði um að styðja það til áhrifa og jafnvel yfirráða á Íslandi, væri þess krafist. Þór heldur því fram að átök í íslensku samfélagi á kreppuárunum „sem hingað til hafa verið skýrð sem óhjákvæmilegar afleiðingar af kreppunni miklu“ hafi í raun verið hluti byltingarundirbúnings Kominterns á Íslandi sem sambandið skipaði þjónum sínum að vinna að (bls. 425). Hann telur að alþjóðasambandið hafi búið flokkinn til, stýrt honum og gefið fyrirmæli um stefnu, yfirlýsingar og aðgerðir sem félagar í honum hlýddu í einu og öllu (bls. 74).⁴

1 Sjá Jón Ólafsson, „Staðreyndir eða heilaspuni,“ bls. 44-45.

2 Jón Ólafsson, *Kæru félagar: Íslenskir sósíalistar og Sovétríkin 1920-1960*, bls. 195.

3 *Morgunblaðið*, ritstjórnargrein, 29.7 1992, bls. 22.

4 Þór hefur reifað kenningu sína í fyrri skrifum, einkum í grein sinni „Smáriki og heimsbylting“ sem birtist í tímaritinu *Þjóðmál* fyrir sex árum. Ég hef bent á helstu vandkvæðin við niðurstöður hans í greinum í *Lesbók Morgunblaðsins*. Yfirlit yfir greinar mínar og svör hans úr *Lesbók Morgunblaðsins* er að finna í heimildaskrá aftast í þessari grein.

Þór telur að Ísland hafi verið álitíð gríðarlega mikilvægt hernaðarlega af Sovétstjórninni frá upphafi. Lenín hafi nefnilega af framsýni sinni séð kalda stríðið fyrir strax árið 1920 (bls. 104-105). Þá telur hann að öryggisráðstafanir íslenskra stjórnvalda hafi verið svo vanmáttugar að vel þjálfaður og vopnum búinn hópur hefði vel getað tekið völdin, jafnvel þótt hann væri ekki fjölmennur (bls. 95-102). Íslenskir kommúnistar hafi ennfremur fengið fyrirmæli frá Komintern um að safna vopnum og hafi strax á fjórða áratugnum átt yfir dagóðu vopnabúri að ráða (bls. 148-152). Þór beinir sjónum fyrst og fremst að fjórða og fimmta áratug síðustu aldar, en dregur þó ekki dul á þá skoðun sína að kommúnistar á Íslandi hafi starfað eftir fyrir-mælum frá Moskvu áfram og hættan á ofbeldisverkum þeirra og jafnvel valdatöku verið viðvarandi jafnvel fram á sjötta áratuginn ef ekki enn lengur (bls. 429-430). Þótt hér sé langt gengið er ljóst af viðtökum bókar hans að sumir telja kenninguna sannfærandi. Áköfustu aðdáendur Þórs hafa lofað hana sem vatnaskil í íslenskri sagnfræði og jafnvel krafist endurskoðunar námsefnis í Íslandssögu með hliðsjón af henni. Það er ekki síst vegna þessara viðtakna bókarinnar sem nauðsynlegt er að fjalla um kenninguna og leggja mat á hana.⁵

Niðurstaða mín, sem ég mun gera grein fyrir og skýra hér á eftir, er sú að kenning Þórs standist enga skoðun. Vandinn við kenninguna er tvíþættur. Í fyrsta lagi fjallar hún um atburði sem urðu aldrei. Það er vissum annmörkum háð að gera mikið úr hættu á valdatöku kommúnista þegar staðreyndin er sú að þeir reyndu aldrei að taka völdin, beittu aldrei vopnum eða aðferðum hernaðar og lögðu sérstaka áherslu á andstöðu við ofbeldi í málflutningi sínum lengst af. Í öðru lagi skortir Þór heimildir. Hann byggir ályktanir sínar á litlum hluta tiltækra heimilda um sovétengsl íslenskra kommúnista auk þess sem ályktanir hans eru iðulega á skjön við það sem heimildirnar virðast segja. Þór vinnur enga sjálfstæða heimildavinnu um Moskvutengslin til að styðja fullyrðingar sínar. Hann lætur nægja að byggja á heimildavinnu annarra höfunda um efnið, einkum undirritaðs, sem hann sakar þó einnig stöðugt um að leyna heimildum (sjá t.d. bls. 156, nmgr.).

Það er undrunarefni að Þór Whitehead skuli ráðast í jafn viðamikið verk og *Sovét-Ísland* er og setja fram jafn róttækar kenningar um áratuga samsæri hóps Íslendinga, án þess að afla sér tiltækra heimilda. Helstu heimildir hans eru skjöl úr safni Kominterns sem sá er þetta skrifar notaði við gerð sjónvarpsþátta fyrir allmörgum árum, og afhenti Handritadeild Landsbókasafnsins að því verki loknu. Einnig hef ég birt fáeinar heimildir mínar úr Kominternsafninu á eigin vefsíðu. Auk heimilda sem frá mér eru komnar virðist Þór hafa kynnt sér heimildir sem Arnór Hannibalsson vísar til í bók sinni *Moskvulínan*. En allt þetta er þó aðeins lítill hluti af því efni um Ísland sem finna má í skjalasafni Kominterns.

Skeytingarleysi Þórs um sjálfstæða heimildaöflun kann að stafa af misskilningi. Þór fullyrðir á nokkrum stöðum í bókinni að Kominternsafnið sé ekki nema að litlu leyti opið fræðimönnum. Deildir þess séu „hálflokaðar“ og skjöl um íslenska kommúnistaflokkinn séu enn leynileg (bls. 255). Allt er þetta rangt. Á þeim tæpu tuttugu árum sem liðin eru frá því að fræðimenn fengu aðgang að safninu hefur það að mestu leyti verið opnað. Hluti Kominternskjalanna hefur um nokkurra ára skeið einnig verið aðgengilegur í rafrænu gagnasafni sem hægt er að gerast áskrifandi að gegn gjaldi. Þar er skjalaskrá safnsins þar að auki í gjald-

5 Sjá t.d. Styrmir Gunnarsson, „Sovét-Ísland óskalandið eftir Þór Whitehead,“ bls. 83-85.

frjálsum aðgangi og því auðvelt að staðsetja öll helstu gögn safnsins þar sem Ísland kemur við sögu.⁶ Þær heimildir sem ekki eru orðnar hluti af þessu rafræna safni eru aðgengilegar á skjalasafni Kominterns í Moskvu sem veitir fræðimönnum endurgjaldslausu þjónustu og sér-fræðiaðstoð. Ekki er tungumálið nein veruleg hindrun heldur þar sem þýska var aðalsam-skiptatungumál Kominterns, en ekki rússneska.

Það er vissulega rétt að enn hefur ekki verið veittur aðgangur að ákveðnum skjölum safnsins, þar á meðal því efni sem varðar svonefnda Alþjóðasamskiptadeild Kominterns (OMS). Einnig er aðgangur að persónulegum upplýsingum um einstaklinga sem störfuðu fyrir Komintern, eða dvöldust í Sovétríkjunum á vegum sambandsins, takmarkaður. En allt sem varðar aðildarflokka Kominterns, flokkskólana í Moskvu og flestar aðrar stofnanir Komin-terns er aðgengilegt rafrænt eða á safninu sjálfu. Sagnfræðingi sem raunverulega hefur hug á að kynna sér Kominterntengsl Íslendinga er því ekkert að vanbúnaði að gera það, jafnvel þó að rússneskukunnáttu sé ekki fyrir að fara.⁷

Í þessari grein mun ég fara í saumana á nokkrum lykilatriðum í kenningu Þórs til að draga fram þann átakanlega heimildaskort sem einkennir hana. Þannig sýni ég í fyrsta lagi að engin leið er að tengja skólagöngu íslenskra kommúnista í Moskvu við kerfisbundna hernaðarþjálfun. Í öðru lagi fer því fjarri að heimildir um samskipti íslenskra kommúnista við Moskvu bendi til að þeir hafi verið auðsveipir þjónar Moskvuvaldsins og í þriðja lagi að heim-ildir Þórs sýna ekki að starfsemi kommúnista hafi verið ógnun við íslenskt ríkisvald.

Kommúnistar töluðu digurbarkalega á Íslandi, eins og annarsstaðar í upphafi fjórða ára-tugarins þegar kreppa geisaði á Vesturlöndum, og Sovétríkin virtust vera á fljúgandi ferð inn í framtíðina. En hættu metur enginn út frá digurbarkalegu tali, enda er haldbesta skýringin á því að stjórnvöld gripu ekki til kerfisbundinna ráðstafana gegn kommúnistum sú að þau hafi aldrei óttast tilraun til valdaráns. Hættan var frekar sú, einkum þegar leið á, að Ísland yrði of háð Sovétríkjunum efnahagslega vegna þeirra góðu viðskiptakjara sem Sovétríkin buðu Íslandi öll kaldastríðsárin.⁸

Það er rétt að taka fram að markmið mitt með þessari grein er ekki að „afsanna“ fullyrð-ingar Þórs. Ég læt mér nægja að draga fram þann galla þeirra að ónóg (eða engin) rök styðji þær. Þær eru með öðrum orðum ófræðilegar. Það er ekki þar með sagt að pólitískir samherjar Þórs myndu ekki áfram vilja taka undir með honum. En það er stór munur á pólitískum ritum og fræðilegum verkum. Staðhæfingar Þórs um eðli vinstrihreyfingarinnar (bls. 63), varnarleysi íslensks ríkisvalds (bls. 430-431), hættunar sem kommúnisminn hafi búið öryggi Íslands í

6 Upplýsingar um rafrænan gagnagrunn (á ensku og rússnesku) má finna hér: <http://comintern-online.com>.

7 Þetta get ég vitnað um af eigin reynslu, þar sem ég hef verið reglulegur gestur safnsins undanfarin tuttugu ár og hef á þeim tíma farið yfir stóran hluta þeirra gagna þess sem varða Ísland. Það gefur hinsvegar auga leið að ég hef ekki ljósritað þessi skjöl nema að litlu leyti og get ekki miðlað öðrum áhugamönnum um þessi mál af öllum heimildum safnsins. Það er því vitaskuld fráleitt að halda að ljósrit sem ég og fleiri hafa flutt hingað til lands úr þessu safni geti dugað sem heimildaförði fræðimanns sem tekur vinnu sína jafn alvarlega og Þór virðist gera. Skjalasafn Kominterns þar sem einnig er að finna gögn Rússneska kommúnistaflokksins til 1953 heitir nú Российский государственный архив социально-политической истории, skammstafað РГАСПИ (RGASPI). Upplýsingar um það má finna (á rússnesku) hér: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgaspi>.

8 Jón Ólafsson, *Kæru félagar*, bls. 228-232.

bland við upphafningu hans á stjórnmálaleiðtogum þjóðarinnar (bls. 331, 401, 413-14), einlæga hrifningu á íslenskum lögreglumönnum og dyggðum þeirra, sem jafnvel birtist í aðdáunarorðum um einkennisbúninga þeirra og útlit (bls. 84, 177) undirstrika hin pólitísku markmið bókarinnar.⁹

2. Íslendingar læra að stjórna flokki

Skýring Þórs á róstum kreppuáranna byggir á skilningi hans á samstarfi Kominterns og aðildarflokka þess um menntun starfsmanna kommúnistaflokka á fjórða áratugnum. Þór er sannfærður um að þeir Íslendingar sem stunduðu nám á vegum flokksins í Moskvu hafi markvisst verið þjálfaðir í því að leiða og skipuleggja götubardaga og hernað af ýmsu tagi. Þessi þjálfun hafi gert Kommúnistaflokki Íslands kleift að ná undirtökunum í hinum ýmsu aðgerðum og óeirðum, skipuleggja átök og leiða þau (bls. 130, 166, 151, 158).

Á árunum 1929 til 1938 stunduðu 23 Íslendingar nám í Moskvu, þar af 22 í flokk-skólum.¹⁰ Skólarnir voru tveir: Vesturháskólinn svokallaði, sem starfaði frá 1922 til 1936, og Lenínskólinn en hann starfaði frá 1926 til 1938.¹¹ Fæstir Íslendinganna upplýstu mikið um reynslu sína síðar og aðeins einn, Benjamín Eiríksson, skrifaði um hana. Gögn annars, Andrésar Straumland, hafa varðveist, þar á meðal dagbók frá fyrstu og síðustu vikum dvalar hans. Fáeinir aðrir fyrrverandi nemendur sögðu frá náminu í samtölum. Viðtekin skoðun sagnfræðinga sem skrifað hafa um flokksskólana er að þeir hafi fyrst og fremst verið hugmyndafræðilegar þjálfunarbúðir og heimildir um þátttöku Íslendinga staðfesta þessa viðteknu skoðun.¹²

Þór staðhæfir hinsvegar að hernaður hafi ekki aðeins verið hluti af námi í skólunum. Allt námið hafi lotið að neðanjarðarstarfsemi auk þess sem nemendur hafi verið skyldaðir til

9 Eftir að þessari grein var að mestu lokið, birtist grein Skafta Ingimarssonar, „Fimmta herdeildin,“ í tímaritinu *Sögu*. Skafti fjallar um bók Þórs á svipuðum forsendum og gert er í þessari grein og kemst að niðurstöðum sem eru í fullu samræmi við niðurstöður mínar. Þar sem sjónarhorn mitt er þó annað en Skafta og gagnrýni mín beinist fyrst og fremst að notkun heimilda frá Moskvu, var niðurstaða mín þó sú að eðlilegt væri að birta þessa grein í óbreyttri mynd.

10 Þeir voru: Jens Figved (RGASPI 495 219 48), Andrés Straumland (RGASPI 495 219 47), Eyjólfur Árnason (RGASPI 495 219 39), Jafet Ottósson (RGASPI 495 219 60), Þóroddur Guðmundsson (RGASPI 495 219 4, 38), Dýrleif Árnadóttir (RGASPI 495 219 3), Haraldur Bjarnason (RGASPI 495 219 67), Eggert Þorbjarnason (RGASPI 495 219 12), Gísli Indriðason (RGASPI 495 219 44), Hallgrímur Hallgrímsson (RGASPI 495 219 33), Helgi Guðlaugsson (RGASPI 495 219 59), Kristján Júlíusson (RGASPI 495 219 41), Lilja Halblaub (RGASPI 495 219 42), Stefán Pjetursson (RGASPI 495 219 36), Steingrímur Aðalsteinsson (RGASPI 495 219 5), Jóhannes Jósepsson (RGASPI 495 219 50), Skafti Einarsson (RGASPI 495 219 37), Eymundur Magnússon (RGASPI 495 219 40), Guðrún Rafnsdóttir (RGASPI 495 219 43), Hjalti Árnason (RGASPI 495 219 53), Elísabet Eiríksdóttir (RGASPI 495 219 54), Benjamín Eiríksson (RGASPI 495 219 49), Ásgeir Blöndal Magnússon (RGASPI 495 219 24).

11 Коммунистический университет народных меньшинств запада, skammstafað КУНМЗ (KUNMZ) og Международная ленинская школа, skammstafað МЛШ (MLSh).

12 Sjá um þetta: J.T. Murphy, „Das Erste Jahr der Lenin-Schule und ihre Perspektiven,“ bls. 275; Gidon Cohen, „Stalin's sausage machine: British Students at the International Lenin School,“ bls. 331; Julia Köstenberger, „Die Internationale Leninschule,“ bls. 297-299; Joni Krekola, „The Finnish sector at the International Lenin School,“ bls. 289-290; Ole-Martin Rønning, *Stalins elever*, bls. 86-94.

þátttöku í sérstökum herþjálfunarþúðum eftir að skólanum lauk á sumrin (bls. 95-96). Hann dregur svo þá ályktun að hernaðarnámið hafi verið hagnýtur byltingarundirbúningur auk þess sem það hafi átt að búa kommúnistaflokka undir stofnun vopnaðra byltingarsveita. Þetta hafi öllum kommúnistaflokkum borið skylda til að gera, þar á meðal Kommúnistaflokki Íslands (bls. 99). Þessi niðurstaða hans skiptir verulegu máli í bókinni allri, þar sem hann vísar jafnan til þessarar meintu herþjálfunar þegar hann fjallar um verkfallsaðgerðir og pólitísk átök og virðist gera ráð fyrir að slík þjálfun og reynsla hafi leikið stórt hlutverk í starfsemi Sósíalista-flokksins eftir að Komintern leið undir lok, en sambandið var lagt niður árið 1943. Hann líkir náminu þar m.a.s. við þá þjálfun sem leyniþjónustur veita (bls. 103).

Nú er staðreyndin sú að engir Íslendinganna sem stunduðu nám í skólunum hafa sagt frá hernaðarþjálfun þar utan þjálfunar í skotfimi og íþróttarþjálfunar með hernaðarlegu yfirbragði (bls. 97). Í gögnum Andrésar Straumland kemur fram að herfræði hefur verið hluti af stjórnmalanámi hans veturinn 1930-1931, en þar er um bóklegt nám að ræða og aðeins fáeinir stundir í námskeiði vetrarins. Að öðru leyti hafa engar munnlegar eða skriflegar heimildir komið fram um hernaðarþjálfun Íslendinga. Allar fullyrðingar Þórs um slíka þjálfun eru því getgátur.¹³

Komintern gat vissulega boðið upp á hernaðarþjálfun væri þörf talin á henni. En aðstæður kommúnista heima fyrir voru mismunandi og því mismikil þörf á þjálfun flokksmanna í hernaðar- eða neðanjarðarstarfi. Kommúnistaflokkar á Íslandi, í Danmörku, Noregi og Svíþjóð störfuðu fyrir opnum tjöldum og þetta skipti að sjálfsögðu höfuðmáli um framtíðarhlutverk nemendanna. Verkefni þeirra var að efla ítök og auka fylgi flokka sinna í umhverfi sem var í meginatriðum friðsamlegt. Finniskir kommúnistar, svo dæmi sé tekið, bjuggu við önnur skilyrði þar sem flokkur þeirra var ólöglegur og starfaði neðanjarðar. Finnar voru álíka margir í Vesturháskólanum og Lenínskólanum og nemendur frá öðrum Norðurlöndum samanlagt. Finniskir nemendur sem fóru heim eftir nám í Moskvu þurftu að fara huldu höfði eða villa á sér heimildir; verkefni þeirra var að vinna með ólöglegum flokki að neðanjarðarstarfsemi af ýmsu tagi. Slík verkefni biðu ekki Íslendinga, Svía, Norðmanna og Dana.¹⁴

Þegar litið er á umsagnir um nemendur sem luku eins, tveggja og þriggja ára námsbrautum við Vesturháskólann og Lenínskólann sést vel hverskonar hlutverk gert var ráð fyrir að þeir tækju að sér að náminu loknu. Fyrsti Íslendingurinn, Jens Figved, fékk eftirfarandi vitnisburð þegar hann lauk námi sínu 1932:

Brun Jan.¹⁵ 25 ára gamall. Sjómaður, fiskimaður, byggingaverkamaður. 9 ára reynsla af verkamannavinnu. Félagi í kommúníska andstöðuarminum í Íslenska verkamannaflokknum [Alþýðuflokknum] frá 1926.

Traustur og áreiðanlegur flokksfélagi. Góður agi. Góður félagi. Pólitískt virkur og áhugasamur.

13 ÞÍ. Sögusafn verkalýðshreyfingarinnar. B-01: 1/3. Skólagögn Andrésar Straumland. Það vill raunar svo ein-kennilega til að Þór nýtir sér ekki þessar heimildir þó að þær hafi verið aðgengilegar lengi og ég fjalli stuttlega um þær í *Kæru félögum*, sjá bls. 65-67.

14 Joni Krekola ræðir þetta atriði sérstaklega í grein sinni um finnska kommúnista í Lenínskólanum, sjá bls. 290-292. Sjá einnig Julia Köstenberger, „Die Internationale Leninschule,“ bls. 289.

15 Erlendir flokksmenn sem dvöldu í Moskvu á vegum Kominterns fengu oftast dulnefni. Jan Brun var dulefni Jens.

Mælt er með honum til leiðandi flokksstarfa einkum til verkefna á sviði efnahags- og verkalýðsmála.¹⁶

Jens var í hópi fjórtán nemenda sem luku þriggja ára námsbraut þetta vor. Hinir voru flestir norskir og eru umsagnir um þá samskonar. Mælt er með þeim til ýmissa starfa innan flokka sinna. Sama vor luku tveir Íslendingar tveggja ára námsbraut við sama skóla. Þeir voru í hópi 15 félaga frá Noregi og Danmörku auk Íslands. Eyjólfur Árnason (dulnefni Robert Frank) hlaut þessa umsögn:

Robert Frank. Ísland.

22 ára gamall. Hafnarverkamaður. Tilheyrði kommúnísku andstöðunni frá 1928 og hefur verið félagi í Kommúnistaflokki Íslands frá stofnun hans árið 1930.

Áreiðanlegur og staðfastur félagi. Félagslega hæfur. Vel þroskaður pólitískt en hefur þó ekki sigrast á vissri tilhneigingu til einstaklingshyggju. Hefur ekki þroskaða sjálfsgagnrýni.

Mælt er með honum í leiðandi flokksstörf í atvinnufyrirtækjum og sem leiðbeinanda í hverfafélögum.¹⁷

Félagi hans Þóroddur Guðmundsson (dulnefni Otto Stein) frá Siglufirði hafði lent í úti-stöðum við tvo félaga sína sumarið áður en haft betur, á meðan þeir dvöldust sem starfsnemar Kominterns í fiskimannaþorpi nyrst á Kolaskaga, eins og sjá má á umsögninni um hann sem er mjög lofsamleg, miðað við umsagnirnar almennt:

Otto Stein. Ísland.

28 ára gamall. Hafnarverkamaður og sjómaður. Hefur stundað verkamannavinnu í 15 ár. Hefur tilheyrt kommúnísku andstöðunni í íslenska verkamannaflokknum [Alþýðuflokknum] frá 1925, flokksfélagi frá stofnun Kommúnistaflokks Íslands (1930).

Áreiðanlegur og staðfastur félagi. Félagslega hæfur. Er þroskaður pólitískt og mjög virkur. Góð sjálfsgagnrýni. Leiðtogaeiginleikar.

Mælt er með honum til leiðandi flokksstarfa í atvinnufyrirtækjum og sem leiðbeinanda miðstjórnar í efnahagsbaráttu.¹⁸

Umsagnirnar bera með sér hverskonar þjálfun námið í Vesturháskólanum fól í sér. Það miðaði að því að búa til stétt flokksstarfsmanna til að halda uppi starfsemi flokksins og deilda hans heima fyrir, sinna áróðurs- og fræðslustarfi, laða fólk að flokknum og fylgjast með því að félagar hefðu réttar skoðanir, skildu atburði eftir „línunni“ og væru færir um að bregðast „rétt“ við atvikum sem upp kynnu að koma í starfinu heima fyrir.

3. Hernaðarþjálfun í flokkskólunum

Engar einhlítar upplýsingar hafa komið fram um hvort flokkskólanemendur almennt fengu þjálfun í sprengjугerð, skipulagi götubardaga, aðferðum skæruhernaðar, aðferðum leyniskyttna og þess háttar. Það blasir hinsvegar við af öllum gögnum um skólana að þeir voru fyrst

16 RGASPI 529 I 636, Charakteristik der Studenten des III. Kurses, 17. apríl 1932, bls. 41.

17 RGASPI 529 I 636, 19. júní 1932, bls. 2.

18 RGASPI 529 I 636, 19. júní 1932, bls. 5.

og fremst hugmyndafræðilegar þjálfunarbúðir og námsefni miðað við það. Þjálfun sem tengist hernaði má því líkja við íþrótt- eða vélritunarkennslu í almennum skóla: Hún er ekkert aðalatriði námsins. Í skýrslu yfirmanns Norðurlandadeildar Vesturháskólans sem gerð var 1933 er talað um að nemendurnir hafi hlotið „visst hernaðarlegt uppeldi“ en þar er einungis átt við bardagaíþróttir og skotfimi að því er virðist, hugsanlega einnig reiðmennsku og skíðagöngu. Breskir Vesturháskólanemendur um miðjan þriðja áratuginn lærðu að stjórna járnbrautarlest, en sú þjálfun naut lítilla vinsælda og virðist hafa verið aflögð.¹⁹

Ole Martin Rønning segir í nýlegri doktorsritgerð sinni að hernaðarþjálfun norskra nemenda í Lenínskólanum hafi verið „hreint aukatriði.“ Hinsvegar hafi meiri áhersla verið lögð á að búa nemendur undir ólöglegt starf þannig að þeir væru viðbúinir breyttum baráttu-aðferðum ef flokkur þeirra yrði bannaður.²⁰ Slík var einmitt staða Finna og því ekki að undra að meiri áhersla hafi verið á hernaðarþjálfun og ólöglega starfsemi meðal þeirra heldur en Íslendinga.

Heimildir eru um tveggja vikna þjálfunarbúðir fyrir enskumælandi nemendur Lenínskólans sumarið 1936. Þessar tveggja vikna búðir þóttu hinsvegar svo tilgangslitlar að fulltrúi bandaríska kommúnistaflokksins hjá Komintern lagði til að þær yrðu ekki endurteknar. Alltof áhættusamt væri að láta Bandaríkjamenn klæðast sovéskum einkennisbúningum og þar að auki sé herþjálfunin sjálf óþörf: „Aukinn líkamsþrótt, sem er eina raunverulega gagnið af þessari tveggja vikna þjálfun, má auðveldlega fá með venjulegum íþróttabúðum án einkennisbúninga, þar sem nemendur læra box, glímu, skotfimi og aðrar íþróttagreinir.“²¹

Þór heldur því fram að þar sem „vopnuð uppreisn“ er á námskrá Finnsku deildarinnar í Lenínskólanum árið 1931 til 1932 megi draga af því þá ályktun að Íslendingar hafi fengið kennslu í því að gera vopnaða uppreisn (bls. 94-95). En þessi ályktun stenst ekki skoðun. Í fyrsta lagi er ekki hægt að gefa sér að námskrá einnar deildar sé jafnframt námskrá alls skólans. Hver deild (eða sektor) skólans, en þeim var skipt eftir málsvæðum, hafði sína eigin námskrá og námsefni. Í öðru lagi, og þetta skiptir meira máli, er hér ekki um verklegt nám í vopnaðri uppreisn að ræða, sem sjá má á upptalningunni, þar sem einungis skotfimi felur í sér eiginlega verklega þjálfun. Hér er því frekar um hlutverkaleik að ræða þar sem nemendur fara í gegnum verkefni með því að ræða aðstæður og aðferðir. Sá skilningur sem slík vinna skapar er að sjálfsögðu mikilvægur fyrir greinandann hverju sinni, flokksstarfsmanninn eða flokksleiðbeinandann, en kemur ekki í stað raunverulegrar þjálfunar.

Ole-Martin Rønning rekur stuttlega í doktorsritgerð sinni að framan af hafi Dalton aðferðin svokallaða verið notuð til að skipuleggja kennslu flokkskólanna. Aðferðin, sem er upprunnin í Bandaríkjunum, var vinsæl á þessum tíma. Hún byggði í grófum dráttum á því að kennsla færi fram með samvinnu og samræðum nemenda sem leystu verkefni undir leiðsögn kennara frekar en að þeir sætu og hlýddu á fyrirlestra. Samhengið (stríðsundirbúningur bur-

19 RGASPI 529 1 636 „5 Jahres Bericht der Skandinavischen Sektoren der KUNMZ,“ bls. 143 (skýrslan er aðgengileg á vefsíðu minni: http://www.jonolafs.bifrost.is/wp-content/uploads/2011/01/529_hilt_skyrsla_32.pdf); Harry Wicks, *Keeping my head*, bls. 90-91.

20 Ole-Martin Rønning, *Stalins elever*, bls. 91.

21 Harvey Klehr ofl., *The secret world of American communism*, bls. 202-204.

geisaríkja, borgarastríðið í Rússlandi, reynsla Rauða hersins) sýnir þó að hér er ekki um neina herþjálfun að ræða heldur greiningu á aðgerðum og áætlanagerð á sviði herfræði (bls. 95). Þór heldur því fram á sömu síðu (án heimildar) að „skipulagsstarf“ sé feluheiti yfir herfræði og meðferð vopna. Það kann að vera að svo sé, en sama heiti er í námskrám einnig haft yfir það sem lýtur að flokksskipulagi. Þannig eru fullyrðingar Þórs einungis vangaveltur, engar heimildir styðja niðurstöður hans.

Þór segir „aðalregluna“ um nemendur Vesturháskólans hafa verið þá að þeir fengju hagnýta herþjálfun utan Moskvu eftir að kennslu lauk á vorin, en Lenínskólanemendur hafi dvalið tvær vikur í æfingabúðum Rauða hersins (bls. 96). Hér er ekki rétt farið með. Rétt er að Vesturháskólinn gat sent nemendur í æfingabúðir á vegum opinberra samtaka sem önnuðust meðal annars herþjálfun óbreyttra borgara á þriðja og fjórða áratugnum, en á þeim tíma var mikið gert úr mögulegri innrás í Sovétríkin.²² Það er hinsvegar ekki hægt að fullyrða af þeim heimildum sem Þór vísar í að allir nemendur hafa verið sendir í slíkar búðir og ekkert sem hann hefur í höndunum sýnir að Íslendingar hafi farið í þær. Vissulega er ekki hægt að útiloka það en miklu líklegra er þó að Íslendingarnir hafi farið í sumarþjálfun sem tengdist ekki heræfingum, eins og raunin var til dæmis með Þórodd Guðmundsson og Eyjólf Árnason sem unnu með fiskimönnum norður við Murmansk og sjómönnum í Batumi sumarið 1931, eða Andrés Straumland, sem fór í eins mánaðar kynnisferð um Moskvuhérað og nærliggjandi byggðarlög ásamt samnemendum sínum í Lenínskólanum sumarið 1931.²³ Hvað tveggja vikna æfingabúðirnar varðar, þá segja heimildirnar sem Þór vitnar til einungis að enskumælandi nemendur hafi verið sendir í þær í tvær vikur sumarið 1936, en ekkert um að slíkar búðir hafi verið „reglan.“ Háðuleg ummæli bandaríska fulltrúans um þessar búðir sem vísað var til hér að ofan ættu líka að benda til að þær hafi verið undantekning frekar en regla. Burtséð frá þessu er þó aðalatriðið að í öllum tilfellum er boðið upp á verklegt nám af fleira en einu tagi og því ekki hægt að fullyrða að íslensku nemendurnir hafi fengið verklega hernaðarlega þjálfun jafnvel þó að hún hefði staðið þeim til boða.

Þannig hefur sú ályktun Þórs að dæmin sem hann rekur sýni að íslenskir kommúnistar væru þjálfaðir í hernaði í Moskvu, til að vera tilbúnir með vopnin og herskipulagið þegar kallið frá Moskvu kæmi, ekkert gildi. Þó að Komintern hefði vissulega alltaf þörf fyrir fólk sem gat sent dulmálsskeyti, komið sendingum til skila og sinnt trúnaðarstörfum á alþjóðlegum vettvangi og líklegt sé að einhverjir Íslendingar hafi fengið slík verkefni, snerist þjálfun þeirra í Moskvu um allt aðra hluti. Tilgangur skólanna var að þjálfra virka flokksmenn til leiðandi starfa í kommúnistaflokki sem skipulagður var eftir bolsjevískum meginreglum.²⁴ Þetta fól fyrst og fremst í sér að nemendurnir hefðu tileinkað sér réttan sögulegan skilning á rússnesku byltingunni, væru færir um að leggja réttan hugmyndafræðilegan skilning í verkefni flokksins hverju sinni og gætu skipulagt starf hans á skilvirkann hátt.²⁵ Þetta var ærið verkefni því menn

22 Julia Köstenberger, „Die Geschichte der Kommunistischen Universität der nationalen Minderheiten des Westens (KUNMZ) in Moskau 1921-1936,“ bls. 279.

23 Sjá Jón Ólafsson, *Kæru félagar*, bls. 64-72 og „Í læri hjá Komintern,“ bls. 4-15.

24 Jón Ólafsson, *Kæru félagar*, bls. 80-83.

25 Ole-Martin Rønning, *Stalins elever*, bls. 84.

gerðu sér glögga grein fyrir því að ef takast ætti að laða verkafólk að kommúnistaflokkum þyrfti að fara fram mikið og stöðugt áróðursstarf. Eins og sjá má af bréfaskiptum Íslendinga í Moskvu við móðurflokkinn á Íslandi árin 1930 til 1932 var áróðursstaða flokksins og ímynd hans eitt helsta áhyggjuefni þeirra.²⁶

Kommúnistar töldu sig vera raunsæja í því að vanmeta ekki stöðu andstæðinganna. Við aðstæður eins og þær sem Kommúnistaflokkur Íslands bjó við voru verkefnin fyrst og fremst fólgin í því að keppa við Alþýðuflokkinn um yfirráð í verkalýðsfélögum. Um það vitna bréfaskiptin við Komintern glögglega. Um leið þurfti flokkurinn að verja starfsemi sína gagnvart mögulegum njósnum og afskiptum annarra flokka með því að halda ákveðinni leynd yfir henni. Aðferðirnar sem beitt var til þessa voru teknar mjög alvarlega og hétu einu nafni „konspiration.“ Það sést á skýringu Þórs á þessu hugtaki að hann áttar sig ekki fyllilega á þessum grunnþætti kommúníks flokksstarfs. Bókstaflega þýðir *konspiration* samsæri. Í tungutaki kommúnistaflokka á fjórða áratugnum var það hinsvegar haft yfir aðferðirnar sem beita átti til að villa um fyrir pólitískum andstæðingum og tryggja að þeir gætu ekki áttað sig á áformum kommúnistaflokksins eða einstakra sella hans hverju sinni. Þór heldur hinsvegar að konspiration sem námsgrein vísi til þjálfunar í að skipuleggja samsæri kommúnista gegn auðvaldsríkjunum (bls. 94).²⁷

Þannig virðist umfjöllun Þórs um meint hernaðarnám Íslendinga í Moskvu vera sambland af misskilningi og rangtúlkunum heimilda. Tilgangurinn með því að senda efnilega flokksmenn til Moskvu í læri var ekki að safna í vopnfæra bardagasveit heldur að veita verðandi leiðtogum og lykilstarfsmönnum flokksins hugmyndafræðilega þjálfun og innrætingu. Hlutverk þeirra var að skipuleggja starf flokksins og sannfæra aðra um gildi kommúnistahreyfingarinnar auk þess auðvitað að halda við hinni einlægu aðdáun á öllu sovésku sem hlaut að einkenna góðan kommúnista.

4. Bylting á Alþingishátíð, leynilegt bardagalið og þingrof

Jens Figved var ötulastur Íslendinganna í Moskvu á árunum 1930 til 1932 að halda tengslum við félagana heima. Í febrúar 1930, en þá var hann enn eini Íslendingurinn í borginni, sendi hann Brynjólfi Bjarnasyni langt bréf þar sem hann kvartaði meðal annars yfir litlum áhuga Kominternforystunnar á Íslandi. Í bréfinu hvetur hann félagana á Íslandi líka til að láta meira á sér bera. Hann skýtur þeirri hugmynd að Brynjólfi að nokkrir flokksfélagar gætu hæglega hertekið ræðustólinn á Alþingishátíðinni og haldið þrumandi ræðu yfir mannfjöldanum. Einnig verði að dreifa flugritum á erlendum málum, svo erlendir gestir sjái að á Íslandi eru líka kommúnistar. „Einhvern djöfulinn verðum við að gera“ segir Jens. Þór er afar alvarlegur yfir þessari uppástungu og segir Jens hafa hvatt „til ofbeldis á væntanlegri Alþingishátíð á Þingvöllum“ (bls. 148). Sjálfsagt má halda því fram að hér sé um að ræða hvatningu til skipulagðs ofbeldis og jafnvel byltingartilraunar á Alþingishátíð. Eðlilegri og einfaldari túlkun er þó

26 Sjá til dæmis bréf Jens Figved til flokksforystunnar á Íslandi, 10. júní 1931, RGASPI 529 1 633, bls. 13, 22.

27 Brigitte Studer og Berthold Unfried, *Der stalinistische Parteikader*, bls. 17.

að setja hugmyndina í samhengi við áætlun um að láta á sér bera. Jens hélt jafnvel að með lítilli aðgerð á Alþingishátíðinni gætu íslensku kommúnistarnir vakið heimsathygli.²⁸

Greining Þórs á uppástungu Jens er í samræmi við lestur hans á öðrum sambærilegum heimildum þar sem viljinn til að sjá munstur samsæris um skipulögð ofbeldisverk og valdatöku, verður sterkari allri skynsemi. Í bréfi Jens Figved sem hann skrifar fyrir hönd Íslendingahópsins í Moskvu vorið 1931, og áður var nefnt, fordæmir hann harðlega áform sem þeir hafa heyrt af um að stofna leynilegt bardagalið flokksmanna undir forystu Jafets Ottóssonar, sem þá hafði nýlega verið rekinn úr námi í Moskvu og sendur heim. Jens bendir á að það sé ástæðulaust að stofna ólöglegan félagsskap. Ef kommúnistar vilji þjálfalið sé eðlilegast að það starfi fyrir opnum tjöldum eins og íþróttafélög. Hann hefði getað bætt því við að á þessum tíma voru fleiri flokkar og samtök með nokkurskonar bardagalið, kommúnistar væru því ekki að skera sig úr með stofnun slíks liðs, enda var Varnarlið verkalýðsins stofnað nokkru síðar.²⁹

Af orðum bréfsins er augljóst að Jens er ekki að ráðleggja félögum sínum, og þaðan af síður að skipa þeim, að stofna bardagasveit, aðeins að benda á að slík sveit, ef ætlunin er að stofna hana, eigi að starfa fyrir opnum tjöldum. Lykilatriði í bréfi Jens er það sem hann nefnir „smáborgaralegan sportradikalismus“. Flokksskólanemarnir voru að eigin áliti ábyrgir flokksmenn, ekki áflogasleggir eða múgæsingamenn. Þessvegna áttu þeir að hugsa um það verkefni sitt öðru fremur að vinna verkalýðinn á sitt band. Ólögleg bardagasveit væri ekki líkleg til þess. Jens skrifar: „Það hlýtur að komast upp ... að kommúnistar séu farnir að koma upp rauðum her' og allir borgarar hvetja lýðinn til þess að berja niður þennan ófögnuð.“ Jens taldi, eins og félagar hans í Moskvu almennt, að skipulag flokksins og starfsemi ætti að miða að því að auka áhrif hans meðal verkalýðsins. Það krafðist þess að menn héldu aftur af þeim einstaklingum sem harðast vildu ganga fram og stöðvuðu „sportradikalistana.“ Þessvegna mátti heldur ekki láta ótrausta einstaklinga eins og Jafet taka að sér leiðandi störf í flokknum.

Að sjálfsögðu fordæmir Jens ekki beitingu ofbeldis almennt, en bréfið sýnir að KFÍ bar ekki nein skylda til þess að stofna ólöglega bardagasveit. Þór heldur því hinsvegar fram að þessi ummæli Jens í bréfinu staðfesti að flokkurinn hafi verið skyldugur til að stofna slíka sveit og með bréfinu sé Jens að hamra á þessum skyldum flokksins (bls. 148, 151, 154). Hér er því um að ræða túlkun á heimild sem gengur þvert gegn þeim skilningi á merkingu hennar sem virðist augljós þegar bréfið er lesið. Nú skyldi maður ekki útiloka að bréf sem virðist þýða eitt, þýði eitthvað allt annað þegar betur er að gáð. En Þór reynir hvorki að skýra né réttlæta þessa undarlegu túlkun sína heldur hamrar á henni eins og hún blasi við og sanni þar að auki staðhæfingar hans um að KFÍ hafi borið skylda til að stofna vopnaða bardagasveit.

Þór gerir mikið úr liðstyrk og forystu Varnarliðs verkalýðsins sem hafi á tímabili verið fjölmennara en lögreglan í Reykjavík. Þannig hafi Kommúnistaflokkur Íslands um skeið í raun lotið forystu þjálfaðra byltingarmanna sem töluðu um vopnaða uppreisn og stefndu að því að gera byltingu með fulltingi „einræðisstjórnar í Moskvu“ (bls. 243-246). En vandinn er sá að fullyrðingar sínar byggir Þór allar á sömu fátæklegu og í sumum tilfellum þversagnakenndu heimildum. Hann hefur ekkert í höndum sem tengir Varnarlið verkalýðsins við Komintern.

28 Sjá Jens Figved til Brynjólfs Bjarnasonar, 1. febrúar 1930. Lbs 26 NF. Gögn Brynjólfs Bjarnasonar.

29 Bréf Jens Figved til flokksforystunnar 10. júní 1931. RGASPI 529 1 633, bls. 13, 22.

Þessvegna verður hann alltaf að reiða sig á heimildir sem hann er sannfærður um að hljóti að koma fram síðar, en hann bindur að því er virðist miklar vonir við að ímyndaðar heimildir hans sé að finna í skjölum Alþjóðasamskiptadeildar Kominterns, OMS, sem áður var nefnd (sjá bls. 103-106). Rétt er þó að benda á að ólíklegt er að heimildir um flokksstarfið á Íslandi sé að finna hjá þeirri deild Kominterns þar sem Alþjóðasamskiptadeildin hafði ekkert hlutverk við stýringu eða skipulagningu aðildarflokka Kominterns. Verkefni hennar voru annars eðlis. Bréf íslensku flokksforystunnar til Kominterns benda til að tilvist Varnarliðs verkalýðsins hafi ekki einu sinni verið bundin neinu samráði við Komintern. Þannig segir til dæmis Einar Olgeirsson í bréfi til Norðurlandaskrifstofu (þ. *Skandinavisches Ländersekretariat*) sumarið 1932 að KFÍ starfræki slíkt varnarlið í samvinnu við Sósíaldemókrata eins og til að skýra fyrir bærið fyrir Norðurlandaskrifstofunni. Af því bréfi verður svo sem engin ályktun dregin, en fyrirmælin um stofnun Varnarliðs verkalýðsins sem Þór klifrar á, eru einfaldlega ekki komin fram og ekkert bendir til að slík fyrirmæli muni koma fram.³⁰

Vorið 1931 var mjög róstudamt í Reykjavík, ekki síst í seinni hluta aprílmánaðar eftir að Tryggvi Þórhallsson forsætisráðherra hafði rofið þing til að koma í veg fyrir að samþykktar væru breytingar á kosningalögum sem hefðu komið sér illa fyrir flokk hans Framsóknar-flokkinn. Skömmu áður, eða um miðjan mars, hafði Stjórnmalaskrifstofa Kominterns (þ. *Politsekretariat*) sent Íslendingunum bréf með viðbrögðum við aðgerðaáætlun KFÍ sem samþykkt hafði verið á stofnþingi flokksins í nóvember 1930. Í bréfinu er að finna ítarlega umfjöllun um einstök atriði í stefnu flokksins og áætlunum. Stjórnmalaskrifstofan taldi Íslendingana þó ekki átta sig nægilega á styrk innlendrar borgarastéttar en tengja baráttu sína um of við danskt og breskt auðmagn og yfirráð.³¹ Tekið er undir margt í aðgerðaáætlun Íslendinganna ekki síst það markmið þeirra að flokkurinn verði leiðandi afl í verkalýðsbaráttu innan lands.³²

Þór fullyrðir að Komintern hafi á þessum tíma gefið Íslendingunum fyrirmæli um að beita lögreglu hörku í aðgerðum sínum, en þessa niðurstöðu sína byggir hann þó ekki á bréfaskiptunum þarna um vorið heldur á bréfi sem Stjórnmalaskrifstofan sendi Íslendingunum talsvert síðar eða í nóvember. Í því er farið yfir atburði ársins og Íslendingarnir gagnrýndir fyrir að hafa ekki tekið þá forystu í verkalýðsbaráttunni sem þeir höfðu ætlað sér í byrjun. Bréfið er dagsett 23. nóvember 1931 en innihald þess er fyrst og fremst samantekt og lýsing á öðru bréfi sem sent hafði verið viku áður og var formleg og ítarleg úttekt á starfi flokksins.³³ Í stað þess að afla sér tiltækra heimilda um Kominternfyrirmæli vorið 1931 fer Þór þá leið að draga ályktanir um fyrirmæli Kominterns af þessari stuttu samantekt og kemst að þeirri niðurstöðu að Komintern hljóti að hafa gefið Íslendingunum skipanir um að beita lögregluna „miklu grófara ofbeldi“ en fyrr (bls. 168). Hann les því bréf Stjórnmalaskrifstofunnar á

30 Einar Olgeirsson til ónefnds viðtakanda hjá Komintern 13. júlí 1932. RGASPI 495 177 20 bls. 71a.

31 Politsekretariat, An das ZK der KP Islands, 13. mars 1931. RGASPI 495 4 108, bls. 48-50.

32 Sama heimild, bls. 44-45.

33 Politsekretariat EKKI an das Zentralkomitee der KP Islands, 15. nóvember 1931. RGASPI 495 3 294, bls. 247-254. Í þessu bréfi komu fram öll helstu fyrirmæli Kominterns um starf Íslendinganna, enda var oft vísað til þess síðar og þá jafnan talað um „nóvemberbréfið.“

svipaðan hátt og bréf Jens Figveds fyrr, það er úr samantekt á umfjöllun og gagnrýni á flokkinn ályktar hann að tiltekin fyrirmæli og skipanir hljóti að hafa verið gefnar fyrr á árinu og bréfið sé skrifað í þeim tilgangi að snupra Íslendingana fyrir að hafa ekki hlýtt þeim, eða ekki farið nægilega vel eftir þeim.³⁴

Komintern sendi íslensku kommúnistunum regluleg fyrirmælalabréf (þ. *Direktiv*) á fyrstu árum flokksins. Það var Stjórnmalaskrifstofa sambandsins sem hafði þetta hlutverk en í því og á Norðurlandaskrifstofu Kominterns voru starfsmenn sem fylgdust með Íslandi og önnuðust regluleg tengsl við íslensku kommúnistana. Í bréfum þessum er brýnt fyrir Íslendingunum að koma fram sem forystuafli í verkföllum og vinnudeilum, enda voru þær vettvangur verkalyðs-baráttunnar á tímum kreppunnar. Komintern hvetur þá til að sýna yfirvöldum hörku, en slík hvatning felur ekki í sér fyrirmæli um að beita grófu eða skipulegu ofbeldi þótt heitt væri í kolunum og lítið þyrfti út af að bera til þess að slagsmál brytust út þar sem verkföll stóðu yfir. Forysta kommúnista sem þeir lögðu sig fram um að ná við slíkar aðstæður fólst fyrst og fremst í því að þeim tækist að sýna festu og ábyrgð og hefðu það umfram sósíaldemókrata að þeir væru aldrei tilbúnir til að svíkja hagsmunum alþýðunnar fyrir samninga við yfirvöldin.³⁵

Bréf Stjórnmalaskrifstofunnar sem Þór hefur undir höndum fjallar meðal annars um aðgerðir í tengslum við verkfallsaðgerðir í byrjun ársins, átök tengd þeim og þingrofinu í apríl. Í bréfinu segir:

Í vetur og vor á þessu ári hefur brotist út hrina verkfalla sem að mestu leyti var stjórnað af umbótasínum og miðjumönnum og var brotin á bak aftur. [...] Starf liðanna (þ. *Fraktionsarbeit*) í verkalyðsfélögum var ákaflega veikt. Nokkrar aðgerðir atvinnulausra voru skipulagðar af kommúnistum í höfuðborginni Reykjavík. En þegar leiðtogar kommúnista stöðvuðu mótmælagöngu gegn fyrirhuguðum handtökum frammi fyrir litlum hópi lögreglumanna og lýstu m.a.s. hugsanlegri tvístrun á lögregluliðinu sem „ögrun“ og „uppreisn“, lýstu jafnaðarmenn meðal verkamanna því yfir að erfitt væri að greina muninn á jafnaðarmannaflokknunum og kommúnistaflokknunum. Sú lagatæknilega afstaða birtist reyndar einnig í því að Kommúnistaflokkur Íslands hélt enga fundi og stóð ekki fyrir neinum kröfugöngum 25. febrúar vegna banns dómsmálaráðherra.³⁶

Nú er vitanlega hægt að hafa fleiri en eina skoðun á því hvernig túlka beri þetta tiltekna skjal, en svo mikið er víst að það er hvorki hægt að skilja það sem fyrirmæli um gróft og skipulagt ofbeldi né á þann veg að fyrirmæli hljóti að hafa verið gefin áður um slíkt. Hér er um að ræða mat Stjórnmalaskrifstofu framkvæmdanefndarinnar á aðgerðum sem kommúnistar tóku þátt í vorið 1931.³⁷ Engin fyrirmæli um þátttöku þeirra í þessum aðgerðum hafa komið fram og sú gagnrýni Kominterns að kommúnistar hafi verið linir í framgöngu sinni gegn fámennu lögregluliði er almennt í samræmi við þá stefnu þeirra og Kominterns að þeir eigi að vera leið-

34 Politsekretariat, Die K.P. Islands, 23. nóvember 1931. RGASPI 495 31 113, bls. 50-53.

35 Sjá til dæmis Bericht der Gewerkschaftskommission der K.P. Islands. Der Einfluss der K.P. in den isländischen Gewerkschaften. Undirritað af Brynjólfi Bjarnasyni, móttekið í Moskvu 27. júní 1932. RGASPI 495 177 20, bls. 25-30.

36 Die K.P. Islands. RGASPI 495 31 113, bls. 52.

37 Framkvæmdanefnd Kominterns (þ. *Exekutivkomitee der Kommunistischen Internationale*, skammstafað EKKI) var æðsta yfirvald sambandsins á milli Kominternþinga. Stjórnmalaskrifstofan annaðist daglegan málarekstur.

andi í mótmælaaðgerðum. Ummæli Stjórnmalaskrifstofunnar einkennast af þeirri afstöðu Kominterns að kommúnistum beri að leggja höfuðáherslu á að vinna fjöldann á sitt band, þeirri trú að verkalýðurinn sé að verða róttækari og mikilvægi þess að sýna fram á skýran greinarmun kommúnista og sósíaldemókrata (sósíalfasista). Gagnrýnin beinist að því að kommúnistar hafi hætt aðgerðum að ósk yfirvalda; þeim er ekki álasað fyrir að hafa látið undir höfuð leggjast að ganga milli bols og höfuðs á lögreglumönnum. Sé það ætlun Þórs að sýna fram á mikilvægi hins ósagða í fyrirmælunum krefst það sérstaks rökstuðnings. Það blasir engan veginn við af þeim texta sem Þór styðst við að hann „sanni“ að Komintern hafi krafist þess að kommúnistar beittu grófu og skipulögðu ofbeldi.

Þessi þrjú dæmi sem ég hef rakið stuttlega, gefa ágæta mynd af því hvernig Þór rökstyður kenningu sína í bókinni. Hann reynir að lesa það út úr hinum takmörkuðu heimildum sínum sem sannfæring hans segir að hljóti að vera rétt, frekar en að hann fylgi þeirri skyldu fræðimannsins að hafa það sem sannara reynist og móta niðurstöður sínar eftir heimildunum. Það má vissulega hafa samúð með tilraunum Þórs til að halda því fram að íslenskir kommúnistar hafi beitt skipulegu ofbeldi hér á landi eftir fyrirmælum frá Moskvu þegar litið er til þess orðfæris sem einkennir stjórnmalabaráttu þessa tíma auk þeirrar staðreyndar að átök væru hörð á kreppuárunum. En orðfærið eitt er ekki til marks um skipulegar áætlanir um valdataöku. Ekkert í samskiptum íslensku kommúnistanna og Kominterns bendir til annars en að stundarmarkmið hinnar pólitísku baráttu hafi verið að styrkja stöðu kommúnista gagnvart öðrum pólitískum öflum. Að sjálfsögðu var bylting lokamarkmið Kommúnistaflokks Íslands eins og annarra aðildarflokka Kominterns. En forystumenn íslenskra kommúnista, rétt eins og forystumennirnir í Moskvu, gerðu sér grein fyrir því að valdataka væri óraunhæft markmið við pólitískt ástand fjórða og fimmta áratugarins. Hvað sem leið lokatakmarki þeirra og þeim stuðningi við valdbeitingu sem það óhjákvæmilega fól í sér skapaðist aldrei það hættuástand sem Þór virðist halda að hafi verið viðvarandi allan fjórða áratuginn og jafnvel lengur.

5. Hollusta við Sovétríkin

Fullyrðingar Þórs um byltingarhættuna byggja sem fyrr segir fyrst og fremst á hugmyndum hans um hernaðarþjálfunina sem hann telur að íslensku flokkskólanemendurnir hafi hlotið í Moskvu. En hún byggir líka á sovéthollustunni sem einkennt hafi kommúnistahreyfinguna. Nú er það óumdeilt að sovéthollusta var kjarninn í kommúnísku flokksstarfi á fjórða áratugnum og útilokað að vera kommúnisti öðruvísi en að vera um leið tilbúinn til að verja og skýra öll orð og gerðir sovétstjórnarinnar. En Þór tekur sovéthollustuna einu skrefi lengra og fullyrðir að íslenskir kommúnistar hafi „oft lýst því yfir að þeir ætluðu að koma Sovétríkjunum til hjálpar ef styrjöld hæfist,“ Einar Olgeirsson hafi lýst því yfir að ef auðvaldsríki réðust á Sovétríkin myndu íslenskir kommúnistar þegar hefja borgarastyrjöld á Íslandi (bls. 402). Hann segir þá hafa heitið Sovétríkjunum liðsinni í styrjöld opinberlega (bls. 397) og hamrar á því sem hann kallar „spádóm Leníns“ um að Ísland yrði mikilvæg flugbækistöð í átökum Sovét-Evrópu og Ameríkuaðvaldsins (bls. 395). Þannig slær Þór því föstu að kommúnistar á Íslandi hefðu gripið til vopna gegn íslenskum yfirvöldum ef þess hefði verið krafist í Moskvu.

Hann heldur því meira að segja fram að yfirlýsing Einars Olgeirssonar hafi verið í fullu gildi sem opinbert loforð eftir að Kommúnistaflokkurinn var lagður niður. Þó er umrædd yfirlýsing sem Þór vitnar til aftur og aftur í bók sinni aðeins lokasetning í grein sem skrifuð er í tímaritið *Rétt* árið 1930 en þar segir Einar: „Og brjótist stríðið út þá fellur það kommúnistum í skaut að hefja borgarastyrjöldina gegn auðvaldinu alstaðar þar sem það fer í stríð við Rússland.“³⁸ Í fyrsta lagi er hægt að skilja Einar svo að aðeins kommúnistum í ríkjum sem fari í stríð við Sovétríkin beri að snúast á sveif með þeim gegn eigin stjórnvöldum. Í öðru lagi er hæpið að fullyrða út frá almennri yfirlýsingu af þessu tagi að ljóst sé að íslenskir kommúnistar hefðu, ef á hefði reynt, staðið með Sovetríkjunum, jafnvel gegn eigin þjóð, í átökum.

Nú má fallast á það með Þór að yfirlýsing á fjórða áratugnum, pólitískir andstæðingar kommúnista og fjölmiðlar þessara tíma, hafi átt að taka slíkar yfirlýsingar alvarlega. En það þýðir ekki að sagnfræðingar í dag hljóti að lesa þær með sama hætti. Getum við í dag dregið ályktanir um mögulegar aðgerðir kommúnista í stríði út frá yfirlýsingum af þessu tagi sem gefnar eru í ræðum eða blaðagreinum og eru settar fram í áróðurstilgangi? Þór svarar slíkri spurningu að hluta til sjálfur í lok bókar sinnar þegar hann bendir á að fánýtt sé að spyrja hvað gerst hefði ef mál hefðu þróast með öðrum hætti en þau gerðu (bls. 428). En með slíku svari kemst hann ekki hjá því að gera lítið úr samsæriskenningu sinni, því hún byggir jú að stærstum hluta á tilraunum til að segja fyrir um það sem kommúnistar á Íslandi hefðu gert ef mál hefðu þróast með öðrum hætti en þau gerðu. Vandí Þórs er sá að tilvist stjórn málaafls sem er fjandsamlegt ríkjandi þjóðskipulagi og telur að því verði bylt með valdi í fyllingu tímans dugir ekki til að sýna fram á að þetta stjórn málaafl hafi nokkurn tímann komist nálægt því að telja stundina runna upp til slíkra aðgerða.

Meira að segja eftir Gúttóslaginn í nóvember 1932, en Þór álítur að þá hefðu kommúnistar getað tekið völdin, er ljóst að þeir sáu stöðu sína ekki með sama hætti. Í bréfi sem Brynjólfur Bjarnason skrifaði miðstjórninni kemur fram að aðgerðir hafi farið úr böndunum og kommúnistar getað nýtt sér það. Brynjólfur segir ljóst að lögreglan sé því mjög hrædd við kommúnista. Hann var sér hinsvegar fyllilega meðvitaður um að þrátt fyrir þessa stöðu var enginn raunhæfur möguleiki á valdatöku. Það var vegna þess að Brynjólfur var, eins og flestir félagar hans, raunsær. Jafnvel þótt harðsnúinn hópur manna ætti í fullu tré við lögregluna á götum úti, fór því fjarri að flokkurinn hefði burði til að taka völdin í landinu.³⁹

Það má skilja ótta stjórnvalda við Kommúnistaflokkinn á átakaárum kreppunnar. En jafnvel þó að sá ótti sé skiljanlegur og jafnvel réttlætanlegur styður ekkert þá skoðun að hætta hafi verið á valdatöku hans. Það hlýtur að vera lykilaðrið í greiningu á stjórn málaástandi kreppunnar.

6. Samræður um pólitík: Brynjólfur í Moskvu 1932

Fyrstu árin eftir að Kommúnistaflokkur Íslands var stofnaður árið 1930 voru samskipti við höfuðstöðvarnar í Moskvu mjög tíð enda gert ráð fyrir því að stefna flokksins og aðgerðir

38 Einar Olgeirsson, „Straumhvörf“, bls. 236.

39 Brynjólfur Bjarnason til Richards Mehning 3. desember 1932, RGASPI 495 177 20, bls. 82-86.

væru ræddar í þaula innan Norðurlandaskrifstofu Alþjóðasambandsins. En það samráð sem KFÍ bar að hafa við Komintern vegna aðildar sinnar að sambandinu fól þó ekki í sér að flokkurinn tæki möglnarlaust við fyrirskipunum þess. Forystumenn flokksins tóku við fyrir-mælum og ráðleggingum frá Moskvu, en það kom ekki í veg fyrir að flokkurinn færi líka eigin leiðir og andmælti tillögum Norðurlandaskrifstofunnar. Dæmi um þetta er ferð Brynjólfs Bjarnasonar til Moskvu sumarið 1932. Þar var tekið á móti honum hjá Komintern eins og venja var um flokksleiðtoga sem heimsóttu höfuðstöðvarnar og hann flutti skýrslu um starf flokksins. Orðrétt afrit munnlegrar skýrslu Brynjólfs er varðveitt í safni Kominterns og hún gefur ágæta mynd af þeim umræðum sem forystumenn KFÍ áttu í Moskvu á þessum tíma.⁴⁰

Brynjólfur byrjar á því að gefa yfirlit yfir stöðu efnahagsmála og stjórnmálaástandið á Íslandi og í framhaldi af því fjallar hann um starf Kommúnistaflokksins. Hann er sumpart að bregðast við nóvemberbréfinu sem KFÍ hafði borist frá Stjórnmalaskrifstofu Kominterns í lok árs 1931 og nefnt var áður, þar sem flokknum höfðu verið gefin ýmis fyrirmæli um starfið næsta misserið. Brynjólfur tekur fram að flokknum hafi ekki borist bréfið fyrr en eftir að þing hans hafði verið haldið, en áður höfðu forystumenn KFÍ farið fram á það við Komintern að fulltrúi yrði sendur til Íslands til að vera viðstaddur flokksþingið. Þeirri beiðni var hafnað en í staðinn fékk flokkurinn ítarlega greiningu Stjórnmalaskrifstofunnar á starfinu fyrsta árið auk fyrirmælanna um framhaldið.⁴¹

Þessvegna fer Brynjólfur næst yfir þau atriði sem sérstaklega höfðu verið nefnd í nóvemberbréfinu. Hann fellst á sumt sem fram kemur í bréfinu en ekki annað. Hann tekur til dæmis undir gagnrýni á flokkinn vegna kosningabaráttu hans sumarið 1931, en Komintern taldi margt hafa farið úrskeiðis í henni. Ekki síst hafði verið bent á að eitt slagorð flokksins sem gerði ráð fyrir að velja þyrfti á milli umbóta og byltingar samræmdist ekki réttri stefnu, þar sem það væri talið geta farið saman að stefna að byltingu og vinna að umbótum.⁴² Hinsvegar sá Brynjólfur ástæðu til að mótmæla þeirri staðhæfingu Kominternforystunnar að íslensku kommúnistarnir hneigðust til að vanmeta borgarstéttina á Íslandi og væru uppteknari af áhrifum bresku krúnunnar á Íslandi heldur en af yfirráðum Dana, sem að áliti Kominterns átti að vera meginviðfangsefni í þjóðfrelsisbaráttu kommúnista.⁴³

Umdeildustu atriðin í starfi Kommúnistaflokksins snerust þó um framgöngu flokksins og flokksmanna í verkföllum og vinnudeilum. Komintern þrýsti á um að kommúnistar tækju afgerandi forystu þannig að þeim væri þakkað ef árangur næðist í deilum við atvinnurekendur og yfirvöld. Kommúnistar höfðu látið mjög til sín taka í vinnudeilum í Vestmannaeyjum árið áður og töldu sig hafa náð þar miklum árangri. Í nóvemberbréfinu er því hinsvegar haldið fram að þeir hafi verið of linir og því misst af tækifæri til að vinna fullnaðarsigur. Þessu er Brynjólfur ósammála. Hann segir:

Við erum gagnrýndir fyrir að hafa nálgast atburðina á rangan hátt og gerst sekir um hentistefnu með slagorðinu „Beygið stórbokkana.“ Fullyrt er að baráttan í [Vestmannaeyjum] sé dæmi um

40 Genosse Bjarnason: Über Island, 27. júní. RGASPI 495 18 940, bls. 2-30.

41 Sjá Brief an die ZK der KPI, 15. nóvember 1931, RGASPI 495 31 113, bls. 51.

42 Genosse Bjarnason: Über Island, 27. júní. RGASPI 495 18 940, bls. 12.

43 Sama heimild, bls. 11.

þessa röngu hentistefnunálgun. Þetta er að mínu mati alrangt. Það var aldrei neinn möguleiki á því að 100% árangur næðist í verkfallinu.⁴⁴

Í Vestmannaeyjadeilunni hafði vandinn verið sá að lausnin krafðist stuðnings Alþýðusambandsins. „Ættum við virkilega“ spyr Brynjólfur „að hafna þeirri leið að knýja Alþýðusambandið til að setja sína vél í gang til að styðja verkföllin í sjávarþorpunum?“⁴⁵ Þannig einkennir heilbrigð skynsemi málflutning Brynjólfs. Hann telur sig greinilega geta rökrætt við félag sína hjá Komintern, gerir mikið úr reynslu þeirra og ráðum, en er líka tilbúinn til að mótmæla niðurstöðum þeirra ef hann er þeim ósammála. Í lok samtalsins veltir Brynjólfur vöngum yfir nokkrum knýjandi spurningum og óskar svara við þeim. Hann spyr: Hvað er rétt að „við“ (íslenskir kommúnistar) gerum ef Ísland verður með óbeinum hætti þátttakandi í stríði gegn Sovétríkjunum, til dæmis sem birgðastöð? Er rétt að berjast fyrir því að Ísland taki upp viðskipti við Sovétríkin? Gætu slík viðskipti valdið ranghugmyndum þeirra sem binda miklar vonir við að Sovétríkin geti hjálpað Íslandi upp úr kreppunni? Hvað ef raunverulegt byltingarástand skapaðist á Íslandi? Gætu Íslendingar selt megnið af framleiðslu sinni til Sovétríkjanna og einskorðað innflutning sinn við þau? Hvað eiga íslenskir kommúnistar að gera ef hungursneyð verður vegna atvinnubrests í einstökum byggðarlögum? Er rétt að yfirtaka atvinnutækin? Brynjólfur óttast að slíkt myndi leiða kommúnista í blindgötu og þess vegna væri ekki ólíklegt að Alþýðuflokksmenn myndu styðja slíka kröfu til að einangra kommúnista.⁴⁶ Og svo framvegis. Það sem er áberandi hér eru spurningarnar. Sumum þeirra svaraði Komintern í bréfum og fyrirmælum sem flokknum bárust í kjölfar þessa fundar, einkum í löngu fyrirmælabréfi sem Íslendingunum var sent í ágúst, öðrum var látið ósvarað.⁴⁷

Í bréfinu er gagnrýnin á flokkinn sem sett hafði verið fram árið áður endurtekin. Mest áhersla er lögð á að flokkurinn beiti sér fyrir því að koma á fót sjálfstæðri verkalýðshreyfingu þar sem Alþýðusambandið hafi meiri áhuga á því að ná samstöðu með kapitalistunum heldur en að verja hagsmuni verkalýðsins. Kommúnistar verði að sýna afgerandi forystu í skipulagi verkalýðsbaráttunnar og leiða verkalýðinn í vinnudeilum og verkföllum. Á fundinum um sumarið hafði Brynjólfur hinsvegar lýst miklum efasemdum um möguleikana á því að stofna sjálfstæða verkalýðshreyfingu.⁴⁸

Ályktanirnar sem hægt er að draga af þessum samskiptum eru ekki þær að Kommúnistaflokkur Íslands hafi fyrst og fremst viljað vera hlýðinn þjónn Kominterns og framkvæma skipanir þess möglunarlaust, heldur að forystumenn flokksins taka afstöðu til fyrirmæla Kominterns og eiga í samræðu við Norðurlandaskrifstofuna um þau og almennt um stefnu flokksins. Árin 1931 og 1932 eru tími mikilla vinnudeilna og kannski mesta þjóðfélagslega óróa sem um getur hér á landi. Sú harða pólitík sem Komintern leggur að sínum mönnum á Íslandi að taka upp er afsprengi þessara aðstæðna og um leið þeirrar sannfæringar að róttækni fari stöðugt vaxandi meðal verkalýðsins og því eigi kommúnistar að sæta færiss og taka for-

44 Sama heimild, bls. 23. Deilan stóð í janúar 1931 og lauk með samkomulagi við Alþýðusambandið.

45 Sama heimild, bls. 24.

46 Genosse Bjarnason: Über Island, 27. júní. RGASPI 495 18 940, bls. 26-29.

47 To the CC of the CP of Iceland, 12. desember 1932, RGASPI 495 4 201 bls. 117-140.

48 To the CC of the CP of Iceland, bls. 132-133; Über Island, RGASPI 495 18 940, bls. 18.

ystuna. Hinsvegar er hvergi minnst á hernað eða ofbeldi í þeim ráðleggingum og fyrirmælum sem Komintern sendi til Íslands að nema þá þegar því er haldið fram að ríkisvaldið eða flokkar andstæðir kommúnistum séu að vopnast. Í bréfum Íslendinganna kemur hinsvegar fram að þeir séu sakaðir um að safna vopnum. Þannig skrifar Einar Olgeirsson í júlí, eftir að Brynjólfur er farinn frá Moskvu, að Varnarlið verkalýðsins, sem skipulagt sé „með sósíaldemokratískum verkamönnum“ sé sakað um að bera vopn. Í bréfinu lýsir hann mótmælum þann 7. júlí í Reykjavík, sem mestu mótmælaaðgerðum sem farið hafi fram í Reykjavík. „Fjandsamleg öfl“ hafi þurft að halda sig til hlés og ekki þorað að láta á sér kræla. „Við áttum göturnar þetta kvöld,“ segir Einar; íslenska borgarastéttin hafi orðið verulega skelfd.⁴⁹

Fyrirmæli Kominterns eru sannarlega ekki til þess fallin að stöðva eða draga úr ofbeldi, en þau skipa hvorki fyrir um það, né stýra því. Það er lítil innistæða fyrir þeirri fullyrðingu Þórs Whitehead að þær óeirðir og slagsmál sem brutust út í kringum vinnudeilur á þessum tíma eigi rætur að rekja til ráðabriggs í Moskvu. Á sama hátt benda engar heimildir um þetta samband til þess að fyrrverandi nemendur úr Vesturháskólanum eða Lenínskólanum hafi haft sérstakt hlutverk við að leiða eða skipuleggja mótmæli eða aðgerðir í verkföllum. Í bréfi sem Brynjólfur sendir ónefndum félaga hjá Norðurlandaskrifstofu Kominterns í október sama ár kemur fram hvert hlutverk Jens Figved, sem dvalist hafði þrjú ár í Moskvu, var þegar hann var kominn heim aftur. Fyrst var hann sendur til flestra flokksdeilda um landið til að kynna ályktanir stjórnaráðs KFI um starfsemi flokksins, mikilvægustu skipulagsverkefni hans, dagblað sem ætlunin væri að gefa út í stað *Verklýðsblaðsins* og um starfsemi kommúnískra flokksbrota. Jens var látinn aðstoða flokksdeildirnar við að gera eigin ályktanir þar sem fjallað var um starfið í deildinni frá sjónarmiði sjálfsgagnrýni. Þetta hafði Jens lært í Moskvu – hvernig beitt er flokkslegum þumalskrúfum til að knýja fram þær hugmyndafræðilegu áherslur sem línar krafðist. Allt voru þetta ályktanir sem Komintern hafði lagt mikla áherslu á að flokkurinn gerði. Brynjólfur segir hreinskilnislega að þótt ekki hafi verið um neina andstöðu að heitið geti við ályktanirnar að ræða, megi búast við því að „hugmyndafræðilegur skýrleiki“ komi aðeins smám saman.⁵⁰ Það var orð að sönnu því að strax í nóvember byrjuðu heiftuðugar innanflokksdeilur sem næstum lögðu flokkinn í rúst árin á eftir. Þessar deilur snerust hvorki um ofbeldi eða hernað heldur um nákvæman skilning á réttri stefnu kommúnistaflokks þar sem minnsta frávik frá boðaðri harðlínustefnu var brottrekstrarsök úr flokknunum. Jens Figved hafði einnig verið sendur vestur á Ísafjörð til að ræða við kommúnistana þar eftir að forystumaður þeirra Ingólfur Jónsson, sem einnig var bæjarstjóri, hafði verið rekinn úr flokknum fyrir samstarf við Alþýðuflokksmenn. Jens var því kominn í hlutverk eins konar innanlands Kominternfulltrúa, enda traustsins verður eins og umsögn um hann sem birt var hér að framan sýnir glögglega.⁵¹

49 Einar Olgeirsson til óþekkts viðtakanda, 13. júlí 1932, RGASPI 495 177 20, bls. 71a.

50 Brynjólfur Bjarnason til óþekkts viðtakanda, 24. október 1932. RGASPI 495 177 20, bls. 75-76.

51 Sama heimild, bls. 80.

7. Sambandið við Moskvu eftir daga Kommúnistaflokks Íslands

Kommúnistaflokkur Íslands var lagður niður haustið 1938 og Sósíalistaflokkurinn – sameiningarflokkur alþýðu stofnaður með klofningshópi úr Alþýðuflokknum um leið. Forystumenn kommúnista sáu þetta sem taktíska aðgerð og hún var ekki umdeild í þeirra röðum. Allir félagar KFÍ fluttust yfir til hins nýstofnaða Sósíalistaflokks. Flestir forystumenn flokksins voru þó á þeirri skoðun að þjóðfélagsbylting, vopnuð eða óvopnuð, væri eftir sem áður loka-markmið flokksins. Sósíalistaflokkurinn átti ekki aðild að Komintern en forystumenn hans gerðu ráð fyrir því að áfram yrðu náin og vinsamleg tengsl við alþjóðasambandið. Það breytir hinsvegar ekki því að eðli tengslanna var dálítið annað. Til dæmis er ekki að sjá á heimildum að Sósíalistaflokkurinn hafi nokkurntímann sent skýrslur til Moskvu um flokksstarfið eins og Kommúnistaflokkur Íslands hafði gert sem aðildarflokkur.

Þór heldur því fram að Sósíalistaflokkurinn hafi verið stofnaður eftir að sérstakt leyfi til þess hafi fengist frá Komintern. Þó hafa engar heimildir fundist um leyfið. Þvert á móti eru nær engin samskipti á milli íslensku kommúnistanna og Kominterns frá því í ágúst 1938, er Einar Olgeirsson tilkynnir framkvæmdanefnd Kominterns að til standi að stofna flokkinn og þar til Kristinn E. Andrésson kom til Moskvu og hitti yfirstjórnina vorið 1940. Einu samskiptin á þessu tæplega tveggja ára tímabili eru kveðjubréf sem fóru á milli Æskulýðsfylkingarinnar og Alþjóðasambands ungra kommúnista í Moskvu og hafa enga pólitíska þýðingu. Í *Kæru félögum* gat ég mér þess til, eins og Þór, að Komintern hefði gefið leyfi til stofnunar flokksins, jafnvel þótt í samtölum yfirstjórnarinnar og Íslendinganna áður hafi komið fram miklar efasemdir af hálfu Kominterns um að skynsamlegt væri að kljúfa Alþýðuflokkinn, eins og raunin varð þegar Sósíalistaflokkurinn var stofnaður. Nokkrum árum eftir að bók mín kom út fannst hinsvegar heimild sem tók af öll tvímæli um að tilkynning Einars um flokksstofnunina vakti litla hrifningu í Moskvu og rétt var um leiðir til að koma í veg fyrir að Íslendingarnir gerðu alvöru úr henni. Þetta var minnisblað Wilhelms Florin, sem fór með málefni Norðurlanda hjá Komintern, til Georgís Dimitrov, forseta sambandsins. Í minnisblaðinu eru settar fram hugmyndir um leiðir til að koma skilaboðum til íslensku kommúnistanna og fá þá ofan af áformum sínum.⁵²

Þetta minnisblað þurfti þó í raun ekki að koma á óvart þar sem yfirstjórnin hafði oft en einu sinni lýst því yfir við Íslendingana að hún teldi óráðlegt haga samfylkingarbaráttu Kommúnistaflokksins þannig að hún gæti leitt af sér klofning Alþýðuflokksins. Í minnisblaði Heinrichs Most og Ottos Kuusinen til Dimitrovs dagsettu 11. júní 1936 segir til dæmis að léleg tengsl við íslenska flokkinn hafi orðið til þess að flokkurinn hafi tekið rangan pól í hæðina í nokkrum mikilvægum málum, þar á meðal í stefnunni gagnvart Alþýðuflokknum: „KFÍ fylgir hér stefnu sem í rauninni miðar að því að kljúfa vinstri vænginn frá flokknum.“⁵³ Í tillögum

52 Sjá Jón Ólafsson „Komintern gegn klofningi: Viðbrögð Alþjóðasambands kommúnista við stofnun Sósíalistaflokksins,“ bls. 93-111; „Nokkur orð um ályktanir og túlkun heimilda,“ bls. 165-172, „Raunveruleiki fortíðar og eitt minnisblað,“ bls. 149-161; Þór Whitehead „Eftir skilyrðum Kominterns: Stofnun Sameiningarflokks alþýðu – Sósíalistaflokksins 1937-1938,“ bls. 17-55, „Eitt minnisblað og óraunveruleiki fortíðar: Svar til Jóns Ólafssonar,“ bls. 175-184.

53 An den Genossen Dimitrov. Betrifft: Isländische Frage, 11. júní 1936. RGASPI 495 18 1095, bls. 113-114.

sem Komintern sendir Íslendingunum tveimur vikum síðar segir „Íslensku kommúnistarnir verða að þrýsta fast á um einingu allra verkalýðs- og stjórnmalafélaga landsins í Alþýðusambandi Íslands og tala og berjast fyrir henni.“⁵⁴

Skýringin á því að einn helsti forystumaður Kominterns lagðist gegn klofningi Alþýðuflokksins var meðal annars sú að sá hluti flokksins sem stæði eftir þegar búið væri að kljúfa gæti orðið kommúnistum skeinuhættur og komið í veg fyrir að þeim lánaðist að gera samfylkingar- og þjóðfylkingarbaráttu sína trúverðuga. Þetta kemur meðal annars fram í bréfi Philips Dengel, sem var háttsettur hjá Komintern, til Einars Olgeirssonar vorið 1937. Þar mótmælir Dengel þeirri fullyrðingu Einars í bréfi sem hann hafði sent fyrr um veturinn að leiðtogar Alþýðuflokksins hafi einangrast. Dengel bendir á að ekki sé annað að sjá en tveir þriðju hlutar flokksmanna fylgi leiðtogunum að málum.⁵⁵

Hér er því staðan enn sú að Þór setur fram fullyrðingar sem hann rökstyður með getgátum einum. Nákvæmur lestur heimildanna sjálfra bendir hinsvegar til allt annarrar niðurstöðu en getgátur hans. Þór heldur því fram að Brynjólfur Bjarnason hafi „lagt á ráðin um það með æðstu yfirboðurum sínum að stofna hér við fyrsta tækifæri sameiningarflokk sem að nafninu til væri ekki byltingarflokkur“ (bls. 344). Hér ruglar Þór saman heimildum því þetta kemur hvergi fram í þeim samræðum sem Brynjólfur átti í Moskvu 1937. Það er Einar Olgeirsson sem lýsir markmiðunum svo í tilkynningu sinni um flokksstofnunina.⁵⁶ Það gerir gæfumuninn, því Einar er að gera sér vonir um að Kominternforystan láti sannfærast um gildi þess að stofna Sósíalistaflokkinn í ljósi þessara markmiða. Þau voru ekki umsamin fyrirfram, þar sem Kominternforystan hélt ekki að flokksstofnun væri á dagskrá með þessum hætti (sjá einnig neðanmálgrein bls. 348).

8. Myndun Nýsköpunarstjórnarinnar

Nú væri vissulega hægt að halda áfram að rekja samskipti Kominterns og íslenskra kommúnista, enda eru þau merkilegur kafli í stjórnmalasögu fjórða áratugarins. Ég ætla hinsvegar að halda mig við upphaflegt markmið sem er að benda á megingallana við málflutning Þórs Whitehead. Við stökkvum því nokkur ár fram í tímann, til loka heimstyrjaldarinnar, þegar enn var talsverður vinskapur með ólíkum pólitískum öflum sem höfðu talið sig samherja í baráttunni við nasismann síðustu ár stríðsins. Viða í Evrópu áttu kommúnistar aðild að ríkisstjórnnum sem myndaðar voru í stríðslok og sama átti við á Íslandi. Þór hefur í fyrri bókum sínum fjallað um þann orðróm að Sósíalistaflokkurinn hafi verið í nánú samráði við Moskvu sumarið 1944 þegar viðræður stóðu yfir um myndun ríkisstjórnar með Sjálfstæðisflokki og Alþýðuflokki sem síðar varð þekkt undir heitinu Nýsköpunarstjórnin. Ástæða þessa orðróms er einkum sú staðreynd að sovéska sendiskrifstofan sem þá var nýstofnuð virðist hafa sent og tekið við óvenju mörgum löngum skeytum þetta sumar. Þór vitnar jafnan í breska sendiherrann, orðum sínum til stuðnings og gerir það einnig nú: „Breski sendiherrann var sjálfur

54 Vorschläge zur isländischen Frage, 23. júní 1936. RGASPI 495 15 102, bls. 59-62.

55 Philip Dengel til Einars Olgeirssonar 6. mars 1937. RGASPI 495 15 105, bls. 27-30. Ég rek samtöl

Íslendinganna við yfirstjórn Kominterns ítarlega í „Komintern gegn klofningi,“ sjá einkum bls. 99-105.

56 Einar Olgeirsson til Kominterns, 21. ágúst 1938. RGASPI 495 74 265, bls. 1-4.

sannfærður um að Sósíalístaflokkurinn hefði í einu og öllu farið eftir fyrirskipunum frá Moskvu. Sú ályktun getur ekki talist langsótt, en meginlínan var hvort eð er skýr“ (bls. 392).

Þór endurtekur vangaveltur um samskipti við Sovétstjórnina þetta sumar án þess geta upplýst nokkuð nýtt um þau. Hann heldur því hinsvegar fram að samskipti íslenskra kommúnista við Moskvu hafi sennilega aldrei verið greiðari en eftir stofnun sovétssendiráðs í Reykjavík 1944. Þetta eru sem fyrr hreinar getgátur og í litlu samræmi við tiltækar heimildir. Heimildirnar staðfesta raunar það þveröfuga, að samskipti sendiráðsins við forystumenn íslenskra kommúnista jukust með tímanum og voru langmest á seinni hluta sjötta áratugarins og þeim sjöunda. Í skjalasafni flokksins þar sem finna má heimildir um samskipti við íslenska forystumenn hefur til dæmis ekki fundist eitt einasta skjal um fundi forystumanna sósíalista og Alexanders Krassilnikovs, sendifulltrúa Sovétstjórnarinnar hér á landi árið 1944. Eins og ég rek nokkuð nákvæmlega í bók minni *Kæru félögum*, eru skýrslur úr sendiráði Sovétríkjanna frá árunum 1946 til 1948 hinsvegar fullar af gagnrýni á Sósíalístaflokkinn sem er sagður þjóðernissinnaður flokkur, og forystumenn hans hallir undir „smáborgaraleg“ viðhorf.⁵⁷

Það má vissulega berja höfðinu við steininn og halda því fram að þar sem samskiptin *hljóti* að hafa verið mikil árið 1944 *hljóti* líka að vera til heimildir um þau og skeytasendingar úr sovéska sendiráðinu sem enginn veit hvað fjalla um *hljóti* að hafa innihaldið fyrirmæli til sósíalista um hvernig þeim bæri að haga stjórnarmyndunarviðræðum. En slíkar getgátur hafa afar lítið gildi sem innlegg í fræðilega umræðu um þessi mál. Staðreyndin er sú að ekkert er hægt að fullyrða um afskipti Sovétstjórnarinnar af þessum viðræðum, enda gætu skeytin þess vegna fjallað um mannahald og skipulag sendiskrifstofunnar eins og um stjórnarmyndunarviðræður. Frekari upplýsingar um þetta munu koma á daginn þegar aðgangur fæst að dómálgættum Sovétstjórnarinnar frá þessu tímabili, en slík samskipti við sendiráð eru varðveitt í skjalasafni rússneska utanríkisráðuneytisins.

Þór bendir einnig á mikilvægt atriði um áhuga Sovétstjórnarinnar á Íslandi og Íslendingum í lok stríðsins með tilvísun í skýrslu Ivans Majskíjs, sendiherra Sovétstjórnarinnar í London, en Majskíj fór fyrir nefnd sem gerði tillögur um stefnumörkun stjórnvalda um yfirráða- og áhrifasvæði eftir að heimstýrjöldinni lyki.⁵⁸ Majskíj-skýrslan gerði ráð fyrir því að Ísland yrði á bandarísku áhrifasvæði eftir stríðið, en þessi niðurstaða, sem hafði mikil áhrif á stefnu sovéska stjórnvalda, þýddi að Sovétmenn myndu ekki seilast til áhrifa á Íslandi eins og þeir gerðu í þeim löndum sem þeir töldu að ættu að vera innan síns áhrifasvæðis. Því má álykta að áhugi Sovétríkjanna á Íslandi hafi verið takmarkaður í stríðslok, að minnsta kosti miklu minni en síðar varð þegar hernaðarumsvif Bandaríkjamanna jukust á Íslandi, fyrst eftir Keflavíkursamninginn sem gerður var 1946 og ennþá frekar eftir að varnarsamningurinn var gerður 1951. Þór áttar sig því ekki á mikilvægi Majskíj-skýrslunnar, þar sem hún skýrir minni áhuga Sovétstjórnarinnar á Íslandi í stríðslok heldur en á síðari árum.⁵⁹

57 Sjá Jón Ólafsson, *Kæru félagar*, bls. 155-159.

58 Sjá einnig Jón Ólafsson, *Kæru félagar*, bls. 134; Jón Ólafsson, „Raunveruleiki hins ímyndaða“, bls. 12.

59 Það er raunar skemmtilegt í þessu sambandi að rifja upp blaðaskrif þeirra Þórs Whitehead og Björns Bjarnasonar um þetta efni en þeir andmæltu þeirri niðurstöðu minni harðlega í greinum sínum í *Morgunblaðinu* að Sovétmenn hefðu litið á Ísland sem bandarískt áhrifasvæði eftir stríðið, sjá Þór Whitehead, „Vorur íslenskir

Það verður vissulega fróðlegt að sjá hvað kemur í ljós þegar hægt verður að kynna sér dulmálsskeyti Sovétstjórnarinnar frá árinu 1944. En ekkert er hægt að fullyrða um hvort sósíalistum hafi verið fjarstýrt frá Moskvu inn í samstarf við Ólaf Thors fyrr en að því kemur.

9. Enn um ofbeldi

Í þeim dæmum sem ég hef fjallað um í þessari grein má glögglega sjá þá aðferðafræði sem liggur að baki ályktunum og fullyrðingum Þórs Whitehead í *Sovét-Íslandi*. Hann setur fram tilgátur í upphafi, tínir til heimildir sem ekki stangast augljóslega á við tilgáturnar og heldur því svo fram að heimildirnar staðfesti þær. Í nokkrum tilfellum lítur hann einnig framhjá atriðum sem beinlínis mæla gegn tilgátum hans. Rit hans er því lítils virði í fræðilegu samhengi. Það lýsir fyrst og fremst eindreginni sannfæringu höfundarins, andúð hans á kommúnistum og hneykslun hans yfir andvaraleysi stjórnvalda. Þau hafi hvorki hirt um að refsa vinstrimönnum svo sem Þór hefði talið eðlilegt fyrir glæpaverk þau sem hann telur að þeir hafi skipulagt og í fáeinum tilfellum framið, né byggt hér upp nægilega sterkt öryggis- og lög-reglulið til að brjóta samtök þeirra á bak aftur. Óneitanlega er ógnvænlegt til þess að hugsa hvers kyns harðstjórn hefði ríkt hér á landi ef stjórnvöld hefðu gripið til þeirra aðgerða sem Þór telur að hefðu verið eðlilegar.

Þór segir í lok bókar sinnar að „óbyggjandi heimildir“ sýni að frá 1921 til 1946 hafi hugur sósíalista staðið til þess að taka völdin á Íslandi með byltingu. Ég geri ráð fyrir því að *hugur* sósíalista til að gera byltingu, með einum eða öðrum hætti, hafi staðið miklu lengur en þetta, ekki síður en umræðurnar um það í þeirra hópi hvort byltingin yrði gerð í áföngum eða einu lagi, hvort hún yrði vopnlaus eða vopnuð, hvernig tekið yrði á málum að henni lokinni, hverjir yrðu skotnir og hverjir ekki og svo framvegis. Ég man meira að segja eftir því sjálfur að hafa sem nýnemi við Menntaskólann í Hamrahlíð haustið 1980 hlýtt á spekingslegar samræður nemenda, sem gengu þar um ganga í mosagrænum jökkum, með alпахúpur skreyttar rauðum stjörnum, um verkefnin sem myndu blasa við eftir byltinguna. Spurningin er hinsvegar ekki hvað sagt var, því margt var sagt, heldur hvort hætta var á ferðum. Niðurstaða mín er sú að engar heimildir, skriflegar eða munnlegar, sem hingað til hafa komið fram, gefi tilefni til að ætla að hér hafi nokkurn tímann verið hætta á valdatöku kommúnista. Þeir höfðu aldrei styrk til þess að taka völdin og halda þeim, ekki einu sinni árið 1932, og þetta vissu þeir vel. Þeir höfðu ekki heldur það fylgi sem gerði þeim mögulegt að hrífa fjöldann með sér í aðgerðum gegn ríkisvaldinu og það vissu þeir ennþá betur. Er hugsanlegt að sovéskur herstyrkur hefði verið sendur hingað til lands til að styðja við byltingu íslenskra kommúnista? Hugmyndin er svo fráleit að ég ætla að hlífa lesendum við bollaleggingum um hvort svo hefði getað farið.

En auðvitað er skiljanlegt að herskár málflutningur kommúnista á fjórða áratugnum vekir spurningar um hvað þeir ætluðu sér og hvers þeir voru megnugir. Það er sannarlega ekki ætlun mín að halda því fram að kommúnistahreyfingin á þessum tíma hafi hafnað ofbeldi,

kommúnistar hættulegir?“ bls. 9; Björn Bjarnason, „Jón og fimmta herdeildin,“ bls. 33. Þór hefur því loks áttað sig á um hvað Majskjál-skýrslan snerist, þótt hann átti sig ekki á áhrifunum á tengslin við íslenska sósíalista. Sjá einnig Jón Ólafsson, „Ímyndaðar herdeildir dómsmálaráðherrans,“ bls. 23.

þvert á móti. Það var hinsvegar tekist á um hvort byltingin gæti farið fram án valdbeitingar, en Einar Olgeirsson og Kristinn E. Andrésson létu í ljós þá skoðun oftar en einu sinni, við lítinn fögnuð hinna harðskeyttari. Þannig kemur skýrt fram í námsáætlun fyrir skóla Kommúnista-flokksins sem samin var í Moskvu að byltingunni fylgdi óhjákvæmilega valdbeiting.⁶⁰ Í ávarpi sem Haavard Langseth, norskur Kominternfulltrúi hafði með sér þegar hann kom til Íslands vorið 1930, er afstaðan til ofbeldislausrar byltingar flóknari. Langseth virðist hafa ætlað sér að ráðast á Einar Olgeirsson fyrir að hafa látið þessa skoðun í ljós, en eftir yfirlestur og ritstjórn ávarpsins í Moskvu er hann beðinn um að láta ógert að minnast á þessa skoðun Einars.⁶¹

Vel skipulagður aktívistaflokkur eins og Kommúnistaflokkurinn var, einstaklingar sem höfðu dvalið í leynilegum skólum kommúnista í Moskvu og áætlanir yfirlýstra andstæðinga hins borgaralega þjóðskipulags eru ógn í samfélagi eins og því íslenska, sem á fjórða áratugnum var á viðkvæmu þróunarskeiði. Eins og mál þróuðust í Evrópu á sama tíma má vissulega ímynda sér að allt hefði getað gerst. Sagnfræðingur þarf hinsvegar að fjarlægja sig hita augnabliksins og fjalla um ástandið í ljósi þeirra heimilda sem fram koma og varpa ljósi á það. Áætlunum KFÍ og síðar Sósíalista-flokksins þarf að skipta í tvennt. Annarsvegar litu þessir flokkar svo á að bylting þjóðskipulagsins væri óhjákvæmileg í fyllingu tímans og túlkuðu alla atburði með tilliti til þessarar trúar sinnar, sem í sínu innsta eðli var líkari trúarsannfæringu en pólitískri skoðun. Hinsvegar voru þeir þátttakendur í stjórnmalabaráttu samtímans og markmið stjórnmalabaráttunnar hverju sinni tóku mið af hversdagslegri verkefnum, þar sem munurinn á einstökum stjórnmalaflokkum er oft lítill þrátt fyrir ólík lokamarkmið. Ofbeldi var líklegra til að vinna gegn markmiðum kommúnista. Þessvegna voru þeir líka fyrst og fremst uppteknir af því að afla flokki sínum fylgis, styrkja áhrif hans í verkalýðshreyfingunni og á vettvangi stjórnmalanna og það er dálítið annað en að undirbúa vopnaða (eða óvopnaða) byltingu. Þegar þeir þurftu að standa fyrir máli sínu gagnvart Komintern í Moskvu á fjórða áratugnum og svara gagnrýnum spurningum sovéskra sendimanna og flokksstarfsmanna síðar, snerust umræðurnar um hugmyndafræði, hreintrúarstefnu og þjálfun ungra flokksmanna annarsvegar, árangur við að laða að kjósendur og nýja flokksmenn hinsvegar.⁶²

Það má benda á að örlög kommúnistahreyfingarinnar á Íslandi voru önnur en í Danmörku, Noregi og Svíþjóð og mörgum öðrum Evrópulöndum. Í stað þess að einangrast á jaðri stjórnmalanna og glata áhrifum sínum, tókst íslenskum kommúnistum að halda stöðu sinni í miðju stjórnmalanna með þátttöku í blönduðum hreyfingum vinstrimanna. Sósíalista-flokkurinn var fyrsta blöndunin af þessu tagi, þegar vinstriarmur Alþýðuflokksins sameinaðist kommúnistum, og hún hélt áfram á sjötta áratugnum með stofnun Alþýðubandalagsins sem kosningabandalags og síðar þegar það varð stjórnmalaflokkur. Þótt enginn vilji í dag kalla sig

60 Entwürfe von Lehrplänen für das Parteischulungsnetz der KP Islands, 21.9. 1932. RGASPI 495 31 116, bls. 46-51.

61 Sjá ónefndur sendandi til Haavards Langseth 1. júní 1930. RGASPI 495 177 3, bls. 17. Skemmtilegt dæmi um barnslega trú á byltingu án ofbeldis, þar sem þjóðareining og kommúnismi sameinast, er að finna í grein Kristins E. Andréssonar sem hann skrifaði í tilefni af væntanlegri lýðsveldisstofnun, sjá Kristinn E. Andrésson, „Nýr áfangi,“ bls. 155.

62 Sjá nánar um þetta Jón Ólafsson, „Decomposing capitalism: Socialists in power, Iceland 1956-1958,“ bls. 18-30.

arftaka KFÍ, má vel halda því fram að Vinstri græn varðveiti þá tegund róttækni sem KFÍ stóð fyrir. Sé leitað skýringa á því hversvegna þróun kommúnistahreyfingarinnar var með þessum hætti hér á Íslandi blasir ein skýring við. Hún er sú að forystumenn kommúnista á Íslandi héldu því sjálfstæði gagnvart Moskvuvaldinu sem skorti víða annarsstaðar. Eins og ég sýni fram á í bók minni *Kæru félagar* nutu forystumenn Sósíalistaflokkssins, og þá fyrst og fremst Einar Olgeirsson trúnaðar í Moskvu fram á sjöunda áratuginn jafnvel þótt Sósíalistaflokkurinn væri ekki kommúnistaflokkur í hinum þrönga hugmyndafræðilega skilningi sovét-kommúnismans. Markmið þeirra var þá að tengja Ísland órjúfanlegum böndum við Sovétríkin með viðskiptasamningum. Það tókst ekki, sem betur fer, þótt Íslendingar nytu góðs af hagstæðum sovétviðskiptum allt til endaloka Sovétríkjanna.

10. Lokaorð

Nú gæti maður að lokum sagt sem svo að öll fræðileg umræða sé gagnleg. Harðvítugar ásakanir á báða bóga geri hana áhugaverða frekar en hitt. En þótt vissulega geti þetta átt við um ýmsa fræðilega umræðu og átök, get ég ekki varist þeirri tilhugsun að svo sé ekki um þessa deilu mína við Þór Whitehead og fylgisveina hans. Gallinn við nálgun Þórs er að mínu mati sá að hann einblínir á aukaatriði og beinir þar með athygli lesenda frá því sem raunverulega skiptir máli. Staðhæfingar hans um herþjálfun í Moskvu og gildi hennar fyrir baráttu vinstrimanna á Íslandi, eða sú hugmynd hans að kommúnistar og sósíalistar á Íslandi hafi verið þjónar erlends ríkis er lítt áhugaverð. Fræðileg vinna er nefnilega ómark nema fræðimaðurinn sé tilbúinn til að láta niðurstöður sínar mótast af þeim gögnum og heimildum sem fyrir hendi eru á hverjum tíma. Það er vandalaust fyrir þá sem láta stjórnast af fræðilegum viðhorfum að endurskoða niðurstöður sínar í ljósi nýrra gagna, út á það ganga fræði. En höfundur sem þykist hafa komist að markverðum niðurstöðum án þess að vinna fyrst nauðsynlega heimildavinnu afvegaleiðir lesendur sína.

Íslenska kommúnistahreyfingin er merkilegt rannsóknarefni, burtséð frá samsæriskenningu Þórs Whitehead sem ýmist dregur í efa eða gerir lítið úr flestum áhugaverðum sérkennum hennar. Hún var sjálfstæðari gagnvart Moskvuvaldinu en margar sambærilegar hreyfingar annarsstaðar, eins og glögglega má sjá af heimildum um hana. Forystumönnum íslenskra sósíalista, einkum Einari Olgeirssyni, tókst að rækta trúnaðarsamband við sovéska framámenn sem Íslendingar, þar á meðal íslensk stjórnvöld, hikuðu ekki við að notfæra sér á tímum Kalda stríðsins. Sama gildi um einstaklinga sem voru nátengdir flokknum og hreyfingunni á borð við Kristín E. Andrússon og Halldór Laxness. Það er ekki nema eðlilegt að þessi tengsl séu umdeild og jafnvel talin forkastanleg. En þeir sem harðast ganga fram, þar á meðal Þór Whitehead, ættu að gera ítrustu kröfur til sjálfra sín, og að minnsta kosti sömu kröfur og þeir gera til annarra, um heimildavinnu og heimildarýni, því umfjöllun þeirra missir annars marks.

Um höfundinn

Jón Ólafsson er prófessor við Háskólann á Bifröst. Netfang: jonolafs@bifrost.is. Svanhildur Óskarsdóttir og Guðni Elísson fá sérstakar þakkir fyrir yfirlestur greinarinnar á fyrri stigum og gagnlegar ábendingar.

Heimildaskrá

Skjalasöfn

Lbs: Landsbókasafn, handritadeild.

RGASPI: Российский государственный архив социально-политической истории. Vefsíða safnsins (á rússnesku) er <http://www.rusarchives.ru/federal/rgaspi>.

ÞÍ: Þjóðskjalasafn Íslands.

Útgefin rit og greinar

Arnór Hannibalsson. *Moskvulínan*. Reykjavík: Nýja bókafélagið, 1999.

Björn Bjarnason. „Jón og fimmta herdeildin.“ *Morgunblaðið* 6.1. 2007, bls. 32-33.

Cohen, Gidon, og Kevin Morgan. „Stalin's sausage machine: British students at the International Lenin School, 1926-37.“ *Twentieth Century British History* 13 (4), 2002, bls. 327-355.

Einar Olgeirsson. „Straumhvörf.“ *Réttur* 15 (3), 1930, bls. 219-236.

Jón Ólafsson. „Staðreyndir eða heilaspuni.“ *Mannlíf*, ágúst 1992, bls. 36-45.

Jón Ólafsson. „Í læri hjá Komintern.“ *Ný saga* 9, 1997, bls. 4-15.

Jón Ólafsson. *Kæru félagar: Íslenskir sósíalistar og Sovétríkin 1920-1960*. Reykjavík: Mál og menning, 1999.

Jón Ólafsson. „Voru íslenskir kommúnistar hættulegir?“ *Lesbók Morgunblaðsins* 7.10. 2006, bls. 3.

Jón Ólafsson. „Kommúnistar og stjórnskipulagið: Enn um meinta hættu af íslenskum kommúnistum.“ *Lesbók Morgunblaðsins* 18.11. 2006, bls. 6-7.

Jón Ólafsson. „Raunveruleiki hins ímyndaða.“ Ritdómur um bókina *Óvinir ríkisins* eftir Guðna Th. Jóhannessonar. *Lesbók Morgunblaðsins* 23.12. 2006, bls. 12.

Jón Ólafsson. „Ímyndaðar herdeildir dómsmálaráðherrans.“ *Morgunblaðið* 17.1. 2007, bls. 22-23.

Jón Ólafsson. „Decomposing capitalism: Socialists in power, Iceland 1956-1958.“ *Tímarit um félagsvísindi* 1, 2007, bls. 18-30.

Jón Ólafsson. „Heilagt stríð.“ *Lesbók Morgunblaðsins* 3.3. 2007, bls. 12-13.

Jón Ólafsson. „Komintern gegn klofningi: Viðbrögð Alþjóðasambands kommúnista við stofnun Sósíalistaflokksins.“ *Saga* 45 (1), 2007, bls. 93-111.

Jón Ólafsson. „Raunveruleiki fortíðar og eitt minnisblað.“ *Saga* 47 (1), 2009, bls. 149-161.

Jón Ólafsson. „Nokkur orð um ályktanir og túlkun heimilda.“ *Saga* 48 (1), 2010, bls. 165-172.

Klehr, Harvey, John Earl Haynes, og F.I. Firsov. *The secret world of American communism*. New Haven: Yale University Press, 1995.

Krekola, Joni. „The Finnish sector at the International Lenin School.“ Kevin Morgan, Gidon Cohen og Andrew Flinn (ritstj.), *Agents of the revolution: new biographical approaches to the history of international communism in the age of Lenin and Stalin*. Oxford: Peter Lang, 2005, bls. 289-308.

Kristinn E. Andrésson. „Nýr áfangi.“ *Tímarit Máls og menningar*, 6 (2), 1944, bls. 154-156.

- Köstenberger, Julia. „Die Geschichte der ‚Kommunistischen Universität der nationalen Minderheiten des Westens‘ (KUNMZ) in Moskau 1921-1936.“ *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* VI-VII, 2000/2001, bls. 248-303.
- Köstenberger, Julia. „Die Internationale Leninschule.“ Michael Buckmiller og Klaus Meschkat (ritstj.), *Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale*. Berlin: Akademie Verlag, 2005, bls. 297-299.
- Murphy, J.T. „Das Erste Jahr der Lenin-Schule und ihre Perspektiven.“ *Die Kommunistische Internationale* 37, 13.9. 1927, bls. 267-279.
- Rønning, Ole-Martin. „Stalins elever.“ Óbirt doktorsritgerð, Háskólinn í Oslo, 2010.
- Skafti Ingimarsson. „Fimmta herdeildin.“ *Saga* 49 (2), 2011, bls. 152-195.
- Studer, Brigitte og Berthold Unfried. *Der stalinistische Parteikader: Identitätsstiftende Praktiken und Diskurse in der Sowjetunion der dreißiger Jahre*. Köln: Böhlau Verlag, 2001.
- Styrmir Gunnarsson. „Sovét-Ísland óskalandið eftir Þór Whitehead.“ *Þjóðmál* 7 (1), 2011, bls. 83-85.
- Wicks, Harry. *Keeping my head: the memoirs of a British Bolshevik*. London: Socialist Platform Ltd., 1992.
- Þór Whitehead. „Smáriki og heimsbyltingin.“ *Þjóðmál* 2 (3), 2006, bls. 55-85.
- Þór Whitehead. „ ‚Voru íslenskir kommúnistar hættulegir?‘ Þór Whitehead svarar Jóni Ólafssyni.“ *Lesbók Morgunblaðsins* 11.11. 2006, bls. 8-9.
- Þór Whitehead. „Af ávöxtunum skulið þér þekkja þá: Svar til Jóns Ólafssonar.“ *Lesbók Morgunblaðsins* 20.1. 2007, bls. 6-7.
- Þór Whitehead. „Eftir skilyrðum Kominterns: Stofnun Sameiningarflokks alþýðu – Sósíalistaflokksins 1937-1938.“ *Saga* 46 (2), 2008, bls. 17-55.
- Þór Whitehead. „Eitt minnisblað og óraunveruleiki fortíðar: Svar til Jóns Ólafssonar.“ *Saga* 47 (2), 2009, bls. 175-184.
- Þór Whitehead. *Sovét-Ísland óskalandið: Aðdragandi byltingar sem aldrei varð, 1921-1946*. Reykjavík: Ugly, 2010.